

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!



HƏRBİ BİLİK

№3 / iyul-dekabr 2021



Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi



HƏRBİ BİLİK

Hərbi elmi-nəzəri, publisistik jurnal

№3 (iyul–dekabr), 2021-ci il

Azerbaijan Republic Ministry of Defense

MILITARY KNOWLEDGE

Military scientific-theoretical, publicistic journal

№3 (July–December), 2021

Bakı – 2021

“HƏRBİ BİLİK” JURNALININ REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor – polkovnik Rəşad İbrahimov
Məsul katib – polkovnik Rəşad Tahirov
Dil və üslub üzrə redaktor – Aytən Mirzəliyeva

Redaksiya heyətinin üzvləri:

- | | |
|------------------------------------|--|
| – general-leytenant Heydər Piriyeu | – polkovnik Haqverdi Haqverdiyev |
| – general-mayor Azər Əliyev | – tibb xidməti polkovniki Firuddin Nəbiyev |
| – general-mayor Hilal Nəcəfov | – polkovnik Vüqar Əsgərov |
| – general-mayor İkrəm Əliyev | – polkovnik Eldəniz Yəhyayev |
| – general-mayor Məmməd Eminov | – polkovnik-leytenant Xəyal İskəndərov |

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri fikirlərə və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır.

“Hərbi bilik” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddələrinin nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi.

Ünvan: AZ1065, Bakı şəhəri, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərciyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası.

“MILITARY KNOWLEDGE” JOURNAL EDITORIAL BOARD:

Editor-in-chief – colonel Rashad Ibrahimov
Executive secretary – colonel Rashad Tahirov
Language and stylistic editor – Aytan Mirzalieva

Editorial Board:

- | | |
|-------------------------------------|---|
| – lieutenant-general Heydar Piriyeu | – colonel Hagverdi Hagverdiyev |
| – major-general Azer Aliev | – colonel of medical service Firuddin Nabiyev |
| – major-general Hilal Najafov | – colonel Vugar Asgerov |
| – major-general Ikram Aliyev | – colonel Eldeniz Yahyayev |
| – major-general Mammad Eminov | – lieutenant-colonel Khayal Iskandarov |

Manuscripts, photos, illustrations received by the Editorial section are not returned. An author is responsible for military scientific-theoretical views and historical facts.

While using any kind of material given in “Military knowledge” you should refer to the journal.

“Military knowledge” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

Founder: Ministry of Defence of the Republic of Azerbaijan.

Address: AZ1065, Republic of Azerbaijan, Baku, Yasamal district, str. academician Shafaet Mehdiyev 136, “Red East” military settlement, War College of the Armed Forces.

MÜNDƏRİCAT

HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR

Artilleriya bölmələrində pua vasitəsi ilə sınaq atışının aparılması metodikasının işlənməsi <i>Elşən Həşimov, Bəhrüz Hüseynov</i>	7
Radiotexniki müşahidə sistemlərində hədəflərin zəruri parametrlərinin təyin edilməsi <i>Əsəd Rüstəmov</i>	12

HƏRBİ-XÜSUSİ ELMLƏR

Azərbaycan Ordusunda kadr planlaşdırmasının nəzəri metodoloji əsasları <i>Elçin Xəlilov</i>	18
Hərbi pedaqoji prosesdə kursantın peşə hazırlığında tərbiyə işi <i>Telman Şahbazov</i>	27
Azərbaycanın qala şəhəri Həsənlinin tarixindən <i>Selcan Məmmədzadə</i>	36

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Ermənistanın dezinformasiya kampaniyasında medianın yeri və rolu (İkinci Qarabağ Müharibəsinin nümunəsində) <i>Xəyal İskəndərov</i>	40
---	----

HƏRBİ TƏBƏBƏT

Kursantların gündəlik qida rasionunun ərzaq yığıcı və onun gigiyenik xüsusiyyətləri <i>Aylin Ağasiyeva</i>	51
--	----

CONTENTS

MILITARY THEORETICAL SCIENCES

Development of a methodology for conducting test shooting using UAVs in artillery units <i>Elshan Gashimov, Bahruz Huseynov</i>	7
Determination of the necessary parameters of the targets in radio-technical surveillance systems <i>Asad Rustamov</i>	12

MILITARY SPECIAL SCIENCES

Theoretical methodological fundamentals of personnel planning in the Azerbaijani Army <i>Elchin Khalilov</i>	18
Educational work in the military pedagogical process in the professional training of cadets <i>Telman Shahbazov</i>	27
From the history of the Hasanlu fortress of Azerbaijan <i>Seljan Mamadzadeh</i>	36

NATIONAL SECURITY

The place and role of the media in Armenia's disinformation campaign (In the example of the Second Karabakh War) <i>Khayal Iskandarov</i>	40
---	----

MILITARY MEDICINE

Food collection of cadets' daily ratio and its hygiene features <i>Aylin Agasiyeva</i>	51
--	----

UOT 355/359

ARTİLLERİYA BÖLMƏLƏRİNDƏ PUA VASİTƏSİ İLƏ SINAQ ATIŞININ APARILMASI METODİKASININ İŞLƏNMƏSİ

m.t.h.e.d., professor Elşən Həşimov
polkovnik-leytenant Bəhruz Hüseynov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: hasimovel@gmail.com

Xülasə: Məqalədə PUA-ların tətbiqi ilə düşmənin görünməyən hədəflərinin aşkarlanması, aşkarlanan hədəflərin koordinatlarının dəqiqləşdirilməsi və artilleriya zərbələri ilə məhv edilməsi üçün sınaq atışının keçirilməsi metodikasının işlənməsi istiqamətində aparılmış tədqiqat işinin nəticələri verilir.

Açar sözlər: pilotsuz uçuş aparatları, hava kəşfiyyatı, hava kəşfiyyatı kompleksi, sınaq atışı, tələfat atışı, görünməyən hədəf.

Giriş

Hazırda əksər ölkələrin ordularında hava kəşfiyyatının aparılması əsasən pilotsuz kəşfiyyat təyyarələri və pilotsuz uçuş aparatları vasitəsilə həyata keçirilir. Pilotsuz uçuş aparatı (PUA) ilə hava kəşfiyyatının əsas tapşırıqlarına düşmənin əməliyyat-taktiki (taktiki) raketlərinin yerini, qoşun qruplaşmalarını və onların yerdəyişməsini, aviasiyanın bazalaşma yerlərini və hava hücumundan müdafiə (HHM) vasitələrini, qoşunların idarəetmə məntəqələri, radioelektron vasitə və sistemlərini, düşmənin müdafiə sistemini və yerinə yetirdiyi mühəndis tədbirlərini, maddi-texniki təminat obyektlərinin yerlərini aşkar etmək və koordinatlarını müəyyən etmək daxildir [1].

Müasir müharibələrin və lokal münaqişələrin, o cümlədən 44 günlük Vətən müharibəsinin təhlili göstərir ki, PUA-lar komandirə günün istənilən vaxtı müşahidə və kəşfiyyat aparmağa, düşmən müdafiəsinin dərinliyi boyu hədəfləri aşkar etməyə və onun koordinatlarını müəyyən etməyə imkan verən əsas vasitələrdən biridir [2; 3]. PUA-lar düşmənin genişmiqyaslı və hərtərəfli qiymətləndirilməsi, raket və artilleriya atəş vasitələri ilə zərər vurulacaq hədəflərin aşkarlanması və tanınması, düşməne vurulmuş zərərin düzgün qiymətləndirilməsi, döyüşü idarəetmə imkanlarının yüksəldilməsi, eləcə də döyüş meydanının və cari vəziyyətin müşahidə edilməsi üzrə bir çox üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklərin olması bölmə komandirləri tərəfindən düzgün qiymətləndirmənin aparılmasına, həmçinin, onlara döyüş əməliyyatlarının gedişində öz bölmələrini düzgün idarə etməyə, yüksək sürət və dəqiqliklə manevr etməyə imkan yaradır. Bundan başqa vacib qərarların qəbulu prosesində PUA sistemi əsas kəşfiyyat vasitəsi kimi real vaxt rejimində döyüş meydanına nəzarət etməyə, düşmənin fəaliyyətlərini qabaqlamağa və döyüş əməliyyatını müvəffəqiyyətlə başa çatdırmağa imkan verir.

44 günlük Vətən müharibəsi dövründə müzəffər Azərbaycan Ordusu işğal altında olan torpaqlarımızda Ermənistanla məxsus hərbi obyektlərə və canlı qüvvəyə sarsıdıcı zərbələr vurmuşdur. Düşmənin məhv edilməsində xüsusi təyinatlı qoşunlarla yanaşı, PUA-lar və kamikadze tipli dronlar xüsusi rol oynamışdır. Bu döyüşlərdə üzərinə idarəolunan raketlər quraşdırılan “Bayraktar TB2” PUA-larından və “Harop”, “Zərbə”, “İti qovan” kimi kamikadze tipli pilotsuz vasitələrdən geniş istifadə edilmişdir. Bir çox döyüşlərin müqəddəratını həll edən bu PUA-ların əsas üstünlüyü onların hava kəşfiyyatını həyata keçirməsi və eyni zamanda aşkarlanan hədəflərə dərhal zərbələr endirməsi olmuşdur.

PUA-ların başqa döyüş imkanlarından biri də müxtəlif artilleriya sistemlərindən atılan, lazer GPS-lə idarə olunan başlıqlı mərmilərin (raketlərin, minaların) məhv etmək üçün seçilən hədəflərə yönəldilməsidir.

Sınaq atışının aparılması metodikası

PUA-lardan istifadə etməklə düşmənin görünməyən hədəflərinin aşkar edilməsi və artilleriya zərbələrinin yönəldilməsi məqsədilə artilleriya bölmələrində hava kəşfiyyat qrupu (HKQ) yaradılır. HKQ artilleriya bölmələrinin maraqları çərçivəsində onların tərkibinə verilmiş PUA-lar və kəşfiyyat düzəlişvermə helikopterləri tərəfindən vizual müşahidə ilə görünən hədəfləri, eləcə də radioelektron vasitələrin tətbiqi ilə görünməyən düşmən obyektlərini aşkar etməyə və artilleriya zərbələrini həmin hədəflərə (obyektlərə) yönəltməyə xidmət edir [4].

Artilleriya atışının və atəşinin idarə edilməsi qaydalarını mükəmməl bilmək və bacarıqla tətbiq etmək atəş tapşırıqlarını effektiv yerinə yetirməyə imkan verir. Müəyyən şəraitdə atəş tapşırığını yerinə yetirməyə imkan verən digər (kənar) üsul və qaydaları tətbiq etmək istisna deyil. Bu üsul və qaydalardan biri də Azərbaycan Ordusu tərəfindən 2016-cı il aprel döyüşlərində və 44 günlük Vətən müharibəsində geniş tətbiq olunan PUA vasitəsilə sınaq atışı keçirməklə hədəflərin məhv edilməsidir.

Artilleriya zərbələrinin yönəldilməsi məqsədilə istifadə edilən PUA-lar, bir qayda olaraq, hava kəşfiyyatı komplekslərinin (HKK) tərkibində tətbiq olunur. HKK-dən artilleriyanın maraqları çərçivəsində aşağıda göstərilən tapşırıqları yerinə yetirmək üçün istifadə olunur:

- görünməyən hədəflərin aşkar edilməsi və onların koordinatlarının müəyyən edilməsi;
- sınaq və tələfat atışlarının gedişində artilleriya zərbələrinin hədəfdən sapmasının müəyyən edilməsi;
- tələfat atışının nəticələrinin müəyyən edilməsi.

Ümumilikdə, PUA vasitəsilə sınaq atışına hədəfə (hədəflər qrupunun mərkəzinə) tam (ixtisar) hazırlıq üsulu, sınılanmış düzəlişlərdən istifadə etməklə, gözəyari hazırlıq və ya atəşin gözəyari köçürülməsi üsulu ilə hesablanmış göstəricilər əsasında başlanılır. Lakin PUA vasitəsilə sınaq atışı üçün bölmələr tərəfindən atış göstəricilərinin tam hazırlıq üsulu ilə işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Belə ki, PUA-larda müşahidə kamerasının görmə sahəsi geniş olmadığından mərmninin hədəfdən sapmasının çox olması hallarında hədəfdən müəyyən uzaqlıqda düşən mərmnin partlayışını müşahidə etmək mümkün olmur.

PUA vasitəsilə sınaq atışının keçirilməsi zamanı artilleriyanın atəş bölmələrində ümumi qaydalardan istifadə olunur. Bu zaman PUA (HKK) vasitəsilə sınaq atışı ölçülmüş sapmalara görə batareyanın (taqımın) yaylım atəşi ilə toplanmış yelpikdə aparılır. Sınaq və tələfat atışı üçün eyni atış növü, mərm, partladıcı tipi, atım nömrəsi və partiyası təyin edilir. Partlayışların etibarlı qeydə alınmasını təmin etmək üçün partladıcının qoyuluşu “Fuqas” təyin edilir və bu məlumatlar əsas topa ötürülür. Sınaq atışını tüstülü və başqa mərmilərlə və ya digər partladıcılarla aparmağa o vaxt icazə verilir ki, bu mərmilərin, partladıcıların atış şəraitinin sapmasına görə cədvəl düzəlişləri tələfat atışında istifadə ediləcək mərmilərin düzəlişləri ilə eyni olsun. Belə hallarda tələfat atışına keçən zaman nişangah göstəricisi tələfat atışı üçün nəzərdə tutulan mərmnin atış cədvəlindən sınaq atışından tapılmış uzaqlığa uyğun götürülür. Sınaq atışını başqa partiyalı atımlarla aparmağa hər iki atım üçün mərmilərin ilkin sürətinin cəm sapması müəyyən edildiyi halda icazə verilir. Tələfat atışına keçən zaman sınılanmış nişangahın göstəricisi atımların ayrı vurmasına görə düzəldilir [5].

Divizion komandiri verilən PUA (HKK) ilə qarşılıqlı əlaqəni, bir qayda olaraq, divizionun atəşi idarəetmə məntəqəsi vasitəsi ilə təşkil edir. Divizionun qərargah rəisi qarşılıqlı əlaqəni təşkil edərkən:

- PUA operatoru (HKK komandiri) ilə etibarlı rabitəni təşkil edir;
- sınaq atışı (tələfat atışının gedişində atəşə düzəlişlərin edilməsinin) üsulunu və qaydasını müəyyən edir, PUA operatoruna (HKK komandirinə) bu barədə lazım olan məlumatları çatdırır;
- PUA-nın uçuş rayonunu (hədəflərin kəşfi və artilleriya atışının aparılacağı rayon) təyin edir (razılaşıdırır);
- idarəetmə siqnallarını təyin edir;
- PUA-nın atışa xidmət etməyə hazırolma vaxtını müəyyən edir.

Divizion (batareya) komandiri hədəf haqqında kəşfiyyat məlumatlarını PUA operatorundan (HKK komandirindən) və ya divizionun atəşi idarəetmə məntəqəsindən alır. PUA-dan (HKK-dən) alınan hədəf haqqında kəşfiyyat məlumatlarına aşağıdakılar aiddir:

- hədəfin nömrəsi və xarakteri;
- hədəfin mərkəzinin koordinatları və hündürlüyü, qrup hədəflərinin tərkibində olan tək hədəflərin (ehtiyac olduqda) sayı və koordinatları;
- hədəfin cəbhə və dərinliyə görə ölçüləri;
- hədəfin fəaliyyətinin xarakteri, onun mühəndis cəhətdən hazırlanması və ondakı canlı qüvvə və texnikanın müdafiə olunma dərəcəsi;
- hədəfin rəqəmsal təsviri (idarəetmənin və topların tuşlanması avtomatlaşdırılmış sistemləri (İTTAS) ilə təchiz olunmuş batareyalar olduqda);
- hədəfin aşkar olunma vaxtı və onun həqiqilik (etibarlılıq) dərəcəsi.

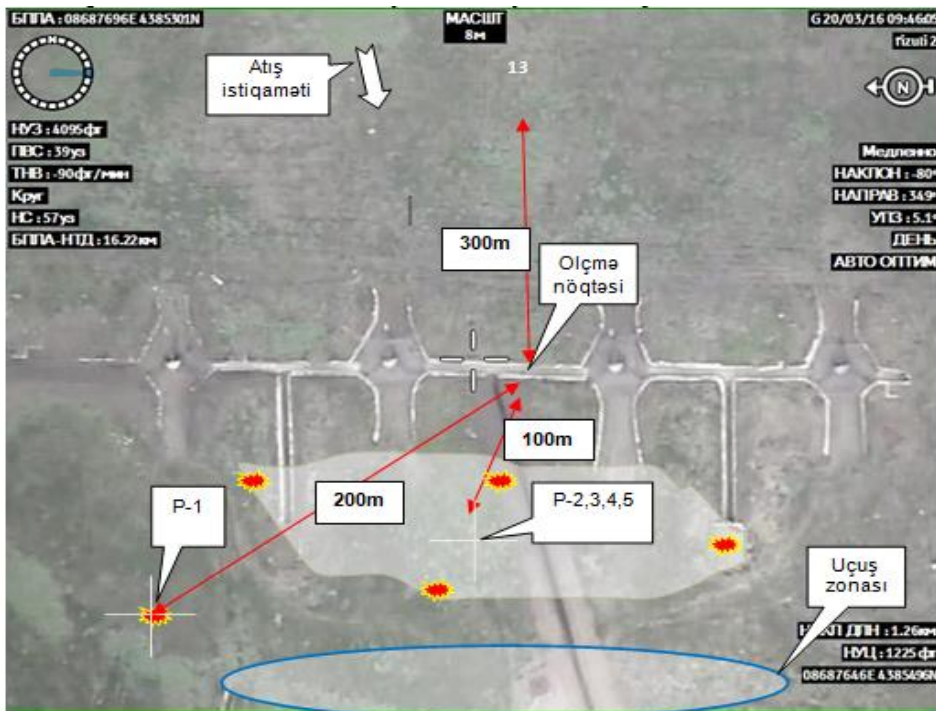
PUA (HKK) vasitəsilə sınaq atışı bu vasitələrlə müəyyən edilmiş hədəf koordinatları üzrə aparılır. Əgər hədəfin koordinatları digər vasitələrlə müəyyən edilibsə, bu koordinatlar PUA (HKK) vasitəsilə dəqiqləşdirilir. Düzəlişlərin hesablanması zamanı isə yalnız PUA (HKK) tərəfindən müəyyən edilmiş hədəf koordinatları qəbul edilir [5].

Digər vasitələrlə aşkar edilmiş hədəfin koordinatlarının dəqiqləşdirilməsi üçün PUA operatoruna (HKK komandirinə) tapşırıq verilən zaman aşağıdakı məlumatlar çatdırılır:

- hədəfin nömrəsi və xarakteri, onun təxmini koordinatları, yaxud yerləşdiyi yer;
- atəş tapşırığının yerinə yetirilməsinin planlaşdırılmış başlanma vaxtı;
- mərmnin uçuş vaxtı;
- atış istiqamətinin hesablanmış qiyməti;
- atəş tapşırığının yerinə yetirilməsinin hesablanmış vaxtı;
- atışa xidmətin tapşırığı;
- digər məlumatlar.

PUA operatoru (HKK komandiri) aşkar edilmiş hədəf haqqında dəqiqləşdirilmiş məlumatlar, həmçinin atəşə xidmət göstərməyə hazırlıq, yaylımlar (atışlar) arasındakı vaxt barədə məruzə edir.

Hədəf haqqında məlumat ötürüldükdən sonra PUA operatoru növbəti mərhələdə atəşə xidmət göstərməyə hazır olmalıdır. Bunun üçün təhlükəsiz uçuş zonası seçilməlidir. Bu zaman PUA havada öz atəşimizdən təhlükəsiz yerdə, yəni atış istiqamətinin davamında, hədəfə görə 70–80 dərəcə baxış bucağı altında, müşahidə üçün əlverişli maksimal hündürlükdə olmalıdır (Şəkil).



Şəkil. PUA-nın artilleriya batareyasını müşahidə etməsi

Batareya atışa hazır olduqda, PUA operatoruna (HKK komandirinə) aparılacaq yaylım və ya atışların sayı, mərmilərin uçuş vaxtı barədə məlumat verilir.

Atış PUA operatorunun (HKK komandirinin) partlayışları qeyd etməyə hazır olması barədə məruzəsindən sonra təyin edilmiş tempdə başlayır və atılmış yaylımlar (atışlar) barədə PUA operatoruna (HKK komandirinə) məlumat verilir.

PUA operatorundan (HKK komandirindən) “Partlayış var” məruzəsi qəbul olunduqda, eyni göstəricilər üzrə batareyaya (taqıma) yaylım atışı təyin edilir.

Partlayış (yaylım) qeydə alınmadığı halda, PUA operatorundan (HKK komandirindən) “Partlayış yoxdur” məruzəsi qəbul olunduqda, batareyada (taqımda) atış üçün göstəricilər, topların tuşlanması və PUA (HKK) üçün təyin edilmiş kəşfiyyat rayonu yoxlanılır və atış (yaylım) təkrar olunur. Hər bir batareya ilə yaylımlar (atışlar) PUA operatorunun (HKK komandirinin) siqnalı ilə açılır.

Sınaq atışının gedişində PUA operatoru (HKK komandiri):

–hədəfin nömrəsi;

–qeydə alınmış partlayışların düşmə yerlərinin koordinatları və sayı (yaylımda partlayışların qrup mərkəzinin koordinatı);

–aşkar olunma vaxtı barədə məruzə edir.

Yaylımda PUA operatoru (HKK komandirindən) tərəfindən partlayışların qrup mərkəzinin koordinatları verildikdən sonra ümumi qaydalara görə, düzəlişlər hesablanır və tələfat atışına keçilir. PUA (HKK) vasitəsilə sınaq atışı aparıldıqda partlayışların koordinatlarını dəqiq müəyyən etmək mümkün olmadıqda (müxtəlif maneələr tətbiq edildikdə), sınaq atışı qütb cəhətlərinə görə aparılır (partlayışların hədəfə, qütbün cəhətlərinə görə yeri və uzaqlığı təyin edilir, atış aparan bölməyə ötürülür və ümumi qaydalarla tələfat atışına keçilir) [5].

Nəticə

Beləliklə, pilotsuz uçuş aparatları günün istənilən vaxtında artilleriya kəşfiyyatının aparılması, hədəfə sınaq atışının keçirilməsi üçün unikal vasitədir. Belə ki, 44 günlük Vətən müharibəsində aparılan döyüş əməliyyatlarının təhlili göstərir ki, müasir döyüş PUA-ları günün istənilən vaxtı müşahidə və kəşfiyyat aparılması, düşmənin müdafiəsinin dərinliyi boyu görünməyən hədəflərin aşkar edilməsi və artilleriya zərbələrinin aşkar edilmiş hədəflərə yönləndirilməsi imkanlarına malikdir. PUA-lar vasitəsilə aşkarlanan hədəflərə dərhal zərbələr endirmək, müxtəlif artilleriya sistemlərindən atılan lazer GPS-lə idarəolunan başlıqlı mərmilərlə (raketlərlə, minalarla) hədəfləri məhv etmək mümkündür. Təqdim edilən metodika üzrə sınaq atışlarının aparılması görünməyən düşmənin hədəflərinin yerini aşkar etməyə, onların koordinatlarını dəqiqləşdirməyə, bununla da artilleriya zərbələrini yönəltməyə və tələfat atışının aparılmasına imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əməliyyatlarda pilotsuz uçuş aparatlarının və universal radiolokasiya komplekslərinin tətbiqi üzrə təlimat / – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2019. – 136 s.
2. Unmanned Aerial Vehicle Applications for Military GIS Task Solutions. Automated Systems in the Aviation and Aerospace Industries / Hershey PA, USA, IGI Global, – 2019. – p. 273-296.
3. Application SMART for small Unmanned Aircraft System of Systems. Handbook of Research on Artificial Intelligence Applications in the Aviation and Aerospace Industries / IGI Global, PA, – USA: – 2019. – 390 p.
4. Artilleriya atışının və atışının idarə edilməsi qaydaları. Divizion, batareya, taqım, top. (AA və AİQ-2003). I hissə. / – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2015. – 398 s.
5. Raket və Artilleriya Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı. 2-ci hissə / – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2019. – 395 s.
6. Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı. 2-ci hissə (Tabor, bölük) / – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2015. – 475 s.

Аннотация

**Разработка методики проведения пробных стрельб с использованием БПЛА в артиллерийских подразделениях
Эльшан Гашимов, Бахруз Гусейнов**

В статье рассмотрены результаты исследований по разработке методики проведения пробных стрельб для обнаружения невидимых целей, уточнения координат и уничтожения обнаруженных целей с использованием беспилотных летательных аппаратов.

Ключевые слова: беспилотные летательные аппараты, воздушная разведка, комплекс воздушной разведки, пробная стрельба, огонь на уничтожения, невидимая цель.

Abstract

**Development of a methodology for conducting test shooting using UAVs in artillery units
Elshan Gashimov, Bahruz Huseynov**

The article discusses the results of research on the development of a test firing technique for detecting invisible targets, clarifying coordinates and destroying detected targets using unmanned aerial vehicles.

Keywords: unmanned aerial vehicles, aerial reconnaissance, aerial reconnaissance complex, test firing, fire for destruction, invisible target.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.07.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.07.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 14.08.2021

UOT 355/359

**RADİOTEXNİKİ MÜŞAHİDƏ SİSTEMLƏRİNDƏ HƏDƏFLƏRİN
ZƏRURİ PARAMETRLƏRİNİN TƏYİN EDİLMƏSİ****tex.ü.f.d., professor Əsəd Rüstəmov***Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi*

E-mail: asad-rustam@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Hərbi Dəniz Qüvvələrində radiotexniki müşahidə sistemlərinin təşkilində radiolokasiya stansiyalarının tətbiqi ilə müxtəlif növ hədəflərin aşkarlanması xüsusiyyətləri analiz edilir, döyüş əməliyyatları zamanı hədəflərin aşkarlanmasında onun bəzi parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi metodları təklif olunur.

Açar sözlər: radiolokasiya sistemləri, radiotexniki müşahidə vasitələri, zəruri uzaqlıq, zəruri aşkaretmə.

Giriş

Müasir dövrdə dənizin suüstü şəraitinin müşahidə olunması və ona nəzarət edən sistemlərə qoyulan tələblər artırılmışdır. Hazırda dənizdə suüstü şəraitin müşahidəsi və ona nəzarət edən sistemlər neft-qaz çıxarma rayonlarını, terrorizmlə və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizədə istifadə olunur. Bu sistemin insanların ekstremal şəraitdə dənizdə xilas edilməsi və sahil akvatoriyasının ekoloji vəziyyətinə nəzarət olunması istiqamətində işlər aparılır. Göstərilən işlərin yerinə yetirilməsində lazım olan müşahidənin aparılması üçün radiolokasiya vasitələri qarşısında bir sıra tələblər qoyulur.

Radiolokasiya sistemlərində uzaqlıq təsir dairəsi, koordinatların və sürətin təyin olunma dəqiqliyi, uzaqlığa və sürətə görə həlletmə qabiliyyəti zondlayıcı siqnalın parametrlərindən asılıdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün əsasən zondlayıcı siqnallarla dairəvi müşahidə apararı ikikoordinatlı radiolokasiya stansiyaları (RLS) tətbiq edilməlidir. Zondlayıcı siqnal kimi kiçik davamətmə müddətinə və yüksək dəqiqliyə malik sadə düzbucaqlı impulslardan istifadə olunur. Bu stansiyalar sahilə, adalarda, eləcə də gəmilərdə yerləşməklə müstəqil və kompleks rejimlərdə işləyə bilər [1].

Müxtəlif növ radiolokasiya sistemlərinin parametrlərinin təhlili göstərir ki, verici, qəbuledici və antenin parametrləri onun funksional təyinatından asılı olaraq radiolokasiya məlumatının emalını və təsvirini, radiolokasiya sistemlərinin iş rejiminin idarə edilməsini, mülki gəmi və təşkilatlarla əlaqənin qurulmasını, həmçinin məlumat mübadiləsini müəyyən edir. Dənizdə müasir müharibələr gəminin silah tətbiq edə biləcəyi hərbi zonasının əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi, hərbi məsələlərin həlli üçün ayrılan vaxtın azaldılması, ilk atəş uğrunda mübarizə və hədəfin sıradan çıxarılma vasitələrinin kütləviləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu zaman gəminin bir çox ehtiyatları, o cümlədən hədəfin aşkarlanmasına və müşayiətinə, atəş üçün verilənlərin işlənməsinə, qərar qəbul edilməsinə və raketin istiqamətləndirilməsinə ayrılan vaxt və radiolokasiya stansiyasının şüalandırdığı güc kifayət etmir.

Aşkaretmə zonası

Göstərilən parametrlər dənizdə müasir müharibə şəraitində gəmi RLS-nin fəvqəladə və həlledici rolunun vacibliyini göstərir. Gəmi RLS-ləri hədəflərin aşkarlanmasında, hərəkət istiqamətinin və sürətinin təyində, həmçinin raket və artilleriya silahlarının istifadəsinin təminatında əsas vasitədir [2]. Belə ki, hava müşahidəsi, bir qayda olaraq, dairəvi görünüş rejimində aparılmalıdır, çünki hədəfin RLS-in təsir zonasına daxil olması istənilən istiqamətdən demək olar ki, eyni dərəcədə mümkündür, belə ki, $V_h \gg V_g$. Xarici informasiya mənbələrinin məlumatlarına görə, hava düşmənin görünməsinin mümkün istiqaməti məlum olduğu hallarda, RLS-də dairəvi görünüş rejimini sektor görünüşü rejimi ilə əvəz etmək tövsiyə olunur. Sektor görünüşü rejimi müşahidənin böyük sıxlığını və buna görə də stansiyanın

təsir uzaqlığı hədudlarında hədəfin aşkarlanması ehtimalının yüksək olmasını təmin edir. Bu müddəanı sübut etmək üçün diskret müşahidədə hədəfin aşkarlanması ehtimalının ifadəsinə nəzər salaq:

$$P_{(n)} = 1 - \prod_{i=1}^n (1 - q_i). \quad (1)$$

Burada, $P_{(n)}$ – n görünüşündə hədəfin aşkaredilmə ehtimalı; q_i – verilmiş şərtlər üçün uzaqlıqdan hədəfə qədər asılı olan bir görünüşdə hədəfin aşkaredilmə ehtimalıdır.

Tutaq ki, dairəvi görünüş zamanı hər bir istiqamətə vahid zamanda n_0 dəfə baxılacaqdır. Bu halda görünüşlərin sayı antenin ω_a fırlanma sürətindən asılıdır:

$$n_0 = \frac{T}{t_a} = \frac{T \cdot \omega_a}{360^\circ}. \quad (2)$$

Burada, t_a – antenanın bir dövrünün vaxtıdır.

Sektor görünüşü zamanı eyni T vaxtı ərzində hər bir istiqamətə n_φ dəfə baxılacaqdır:

$$n_\varphi = \frac{T}{t_\varphi} = \frac{T \cdot \omega_a}{\varphi}. \quad (3)$$

Burada, t_φ – sektor görünüşü vaxtıdır.

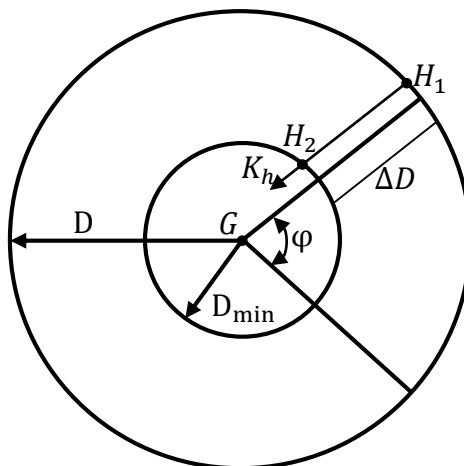
(2) və (3) ifadələrinin müqayisəsi göstərir ki, sektor görünüşündə hər istiqamətə dairəvi görünüşdəkindən $\frac{n_\varphi}{n_0}$ dəfə çox baxılacaqdır:

$$\frac{n_\varphi}{n_0} = \frac{360}{\varphi}. \quad (4)$$

Beləliklə də,

$$P_{(n_\varphi)} > P_{(n_0)}. \quad (5)$$

Lakin dairəvi və sektor görünüşü rejimlərinin dəyişməsi zamanı sektorda iş vaxtı t_φ o vaxtdan böyük ola bilməz ki, bu vaxt ərzində sektordan kənarında gəmiyə yaxınlaşan hədəf minimal icazə veriləndən kiçik məsafədə, ya gəmi tərəfindən silahdan istifadə və ya təyyarə tərəfindən tətbiq edilən silahdan yayınma imkanları baxımından aşkar edilməmiş yaxınlaşsın. Bu vaxta baxdıqda, φ sektoru görünüşünə keçid zamanı hədəf maksimuma yaxın D uzaqlığında idi və növbəti dəfə aşkar olunmamışdır (Şəkil 1).



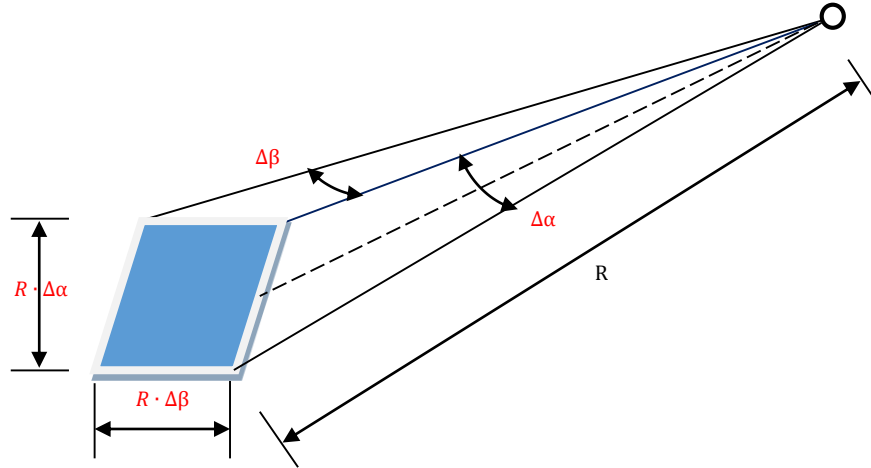
Şəkil 1. Antenin sektordakı iş vaxtının təyini

Ən pis halda, anten φ sektorunda iş vaxtı və sektor baxışı başa çatdıqda antenin bir dövrə keçid vaxtının cəmindən sonra hədəf istiqamətində yönəldiləcəkdir. Bu vaxt ərzində hədəf H_1 nöqtəsindən H_2 nöqtəsinə doğru K_h kursu ilə hərəkət edəcək və ona qədər məsafə aşağıdakı kəmiyyət qədər dəyişəcək:

$$\Delta D = V_h \cdot (T_\varphi + t_a). \quad (6)$$

Burada, T_φ – sektorda işləmə vaxtı; t_a – antenin bir tam dövrü vaxtıdır.

RLS-in müşahidəsi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, baxılan zaman anında qəbuledici qurğunun girişinə qəbul məntəqəsindən eyni R məsafədə yerləşən müxtəlif hədəflərdən əks olunan dalğaların yaratdığı siqnallar təsir edir. Əks olunan radiodalğaların antenlə qəbulu müəyyən fəza bucağı $\Delta\Omega$ daxilində həyata keçirilir. Bu fəza bucağının qiymətləndirilməsi üçün, onun iki qarşılıqlı perpendikulyar kəsiklərində yerləşən iki yastı bucaqdan $\Delta\alpha$ və $\Delta\beta$ istifadə etmək olar [3] (Şəkil 2).



Şəkil 2. Antenlə radiodalğaların qəbulu

Yastı bucaqların $\Delta\alpha$ və $\Delta\beta$ qiymətləri λ/d nisbəti ilə müəyyən olunur, burada, λ – dalğa uzunluğu, d – antenin uyğun kəsikdəki ölçüsüdür.

Beləliklə, antendən R məsafəsində yerləşən və xətti ölçüləri $R\Delta\alpha \cdot R\Delta\beta$ olan düzbucaqlı sahəyə düşən dalğanın yaratdığı elektrik və maqnit sahələrinin hesabına qəbuledici antenin çıxışında cərəyanlar yaranır. Böyük radiolokasiya stansiyaları üçün $\Delta\alpha$ və $\Delta\beta$ bucaqları onlarla bucaq dəqiqəsi təşkil edir. Bu qiymət λ/d nisbətinin $(3 \div 5) \cdot 10^{-3}$ qiymətinə uyğun gəlir. Antenadan 50 km məsafədə göstərilən qiymətlər üçün düzbucaqlı sahənin ölçüləri 400–600 m həddində olur. Bu misalda çox böyük və nadir antenlərdən söhbət gedir. Santimetrlik diapazonda işləyən əksər antenlər üçün λ/d nisbəti təqribən $(3 \div 5) \cdot 10^{-2}$ həddində, yəni verilən misaldan bir tərtib aşağı olur. Optikada tətbiq olunan antenin diametri 1 sm olduqda, axtarılan nisbət 10^{-5} həddə olur və həmin səbəbdən baxılan sahənin ölçüləri optika üçün xeyli fərqlənir.

Qeyd edək ki, bir istiqamətdə və $c\tau/2$ məsafə hüdudlarında yerləşən bütün obyektlər müşahidəçi tərəfindən bir obyekt kimi qəbul edilir, burada c – işıq sürəti, τ – zondlayıcı impulsun davamətmə müddətidir. Aydınlıq üçün bu kəmiyyətin ədədi hesabına baxaq.

“Adi” radiolokator üçün zondlayıcı impulsun davamətmə müddəti $\tau = 1 \text{ mksan}$ həddində olur. Bu halda $c\tau/2 = 150 \text{ m}$ kifayət qədər böyük qiymətdir.

Ölçüləri $R\Delta\alpha \cdot R\Delta\beta \cdot c\tau/2$ olan paralelepiped ayırdetmə həcmi və ya ayırdetmə elementi adını daşıyır. Bu paralelepipedin daxilində yerləşən bütün obyektlər bir hədəf kimi qəbul edilir.

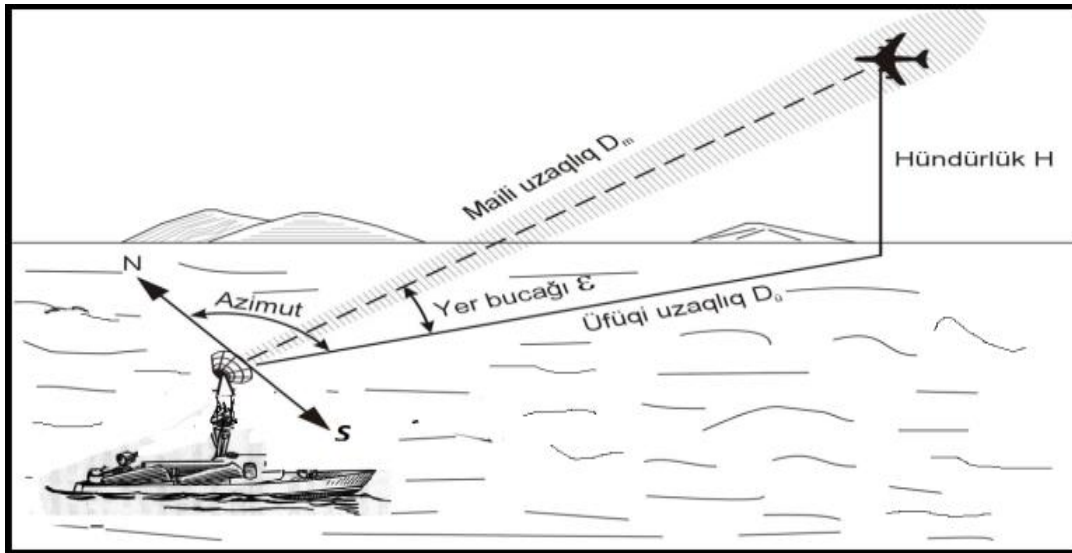
Ayırdetmə həcmnin azaldılması, yəni ayırdetmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması problemi radiolokasiyanın əsas problemlərindən biridir.

Ayırdetmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün kifayət qədər effektivliyə malik üsullardan biri kimi polarizasiya üsullarını göstərmək olar. Onların mahiyyəti belədir. Şüalandırılan radiodalğanın polarizasiyası dəyişdirildikdə, əks olunan radiodalğanın gücü dəyişir. Zondlayıcı radiodalğa üçün elə polarizasiya növü seçmək lazımdır ki, tədqiq olunan hədəfdən və ayırdetmə həcmində yerləşən fon hədəflərindən əks olunan radiodalğaların güclərinin nisbəti maksimal olsun. Nəzəri hesablamalar və

eksperimental tədqiqatlar göstərir ki, bir çox tipik hallar üçün radiolokasiya kontrastını 5–8 dB, ayrı-ayrı hallarda isə 20 dB və daha çox artırmaq mümkündür.

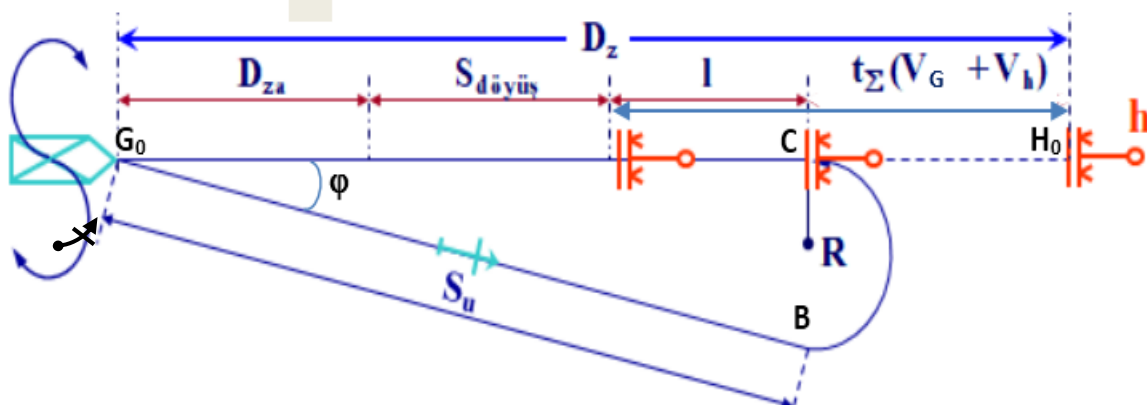
Hava hədəflərinin zəruri aşkar edilmə uzaqlığının hesablanması

Radiolokasiya stansiyaları signalı əsasən hərəkət zamanı əks olunan ilkin signala nəzərən fərqli tezliyə malik olur. Bu fərq hədəfin sürətinin radial təşkiledicisinin dalğa uzunluğu nisbətində mütənəsbdir [3] (Şəkil 3).



Şəkil 3. Radiotexniki müşahidənin təşkili

Suüstü gəmilərdə müşahidənin təşkili gəminin yerinə yetirdiyi tapşırıqlardan, müşahidə qüvvə və vasitələrinin olmasından, üzmə və görmə şəraitindən asılıdır və düşmənin istənilən istiqamətdən qəfil hücum variantları müəyyənləşdirilməlidir. Hərbi təlim metodlarının öyrənilməsi, müasir silahların inkişaf səviyyəsinin təhlili, hərbi mütəxəssislərin təcrübəsi belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, hərbi fəaliyyətin əsasını hücumun gözlənilməzliyi, hərəkətin düzgünlüyü və əməliyyatın yüksək sürətlə aparılması təşkil edir. Döyüş fəaliyyətində idarəetmə sistemləri qarşısında qoyulan əsas tələblərə – aktiv vasitələrin rəhbərliyinə nəticələrin qəbul edilməsi və icraçılara komanda əmrinin qısa müddətdə verilməsi aiddir. Bu tələblər gəmilərdə radiotexniki müşahidənin təşkili zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qırıcı təyyarələrə tuşlanan RLS üçün hava hədəflərinin (D_z zəruri uzaqlığı) hesablanması zamanı, öz qırıcı təyyarələrimizin vaxtında effektiv istifadəsinin təmin olunması, düşmən təyyarələrinin müəyyən uzaqlıqdan aşkar olunmasıdır. Qırıcı aviasiyaın bir necə tuşlama variantları mövcuddur ki, onlar üz-üzə kəsişən kurslarda və arxa yarımkürə formasında olur. Bunlardan ən çox vaxt aparan arxa yarımkürə variantıdır ki, bu hal üçün D_z -in hesablanması əsas məsələlərdən biri olaraq qalır (Şəkil 4).



Şəkil 4. Hava hədəflərinin zəruri aşkar edilmə uzaqlığı

G_0 və H_0 nöqtələrindən bizim aviasiyamızın və düşmən təyyarələrinin yaxınlaşması baş verir. Düşmən təyyarələrinin D_{za} zenit atəşi məsafəsinə çatmasına qədər qırıcılarının uçub gəlməsi və döyüşün aparılması üçün müəyyən vaxt lazımdır [4]:

$$t_{\Sigma} = t_{aşk} + t_{hhe} + t_{qər} + t_{hes} + t_{yaxın} + t_{dönmə}. \quad (7)$$

Burada, $t_{aşk}$ – hədəfin aşkar edilməsinə, tanınmasına, təsnifatına və məruzə edilməsinə sərf olan vaxt;

t_{hhe} – hədəfin hərəkət elementlərinin ikinci dəfə təsnifat və məruzəsinin təyin edilmə vaxtı;

$t_{qər}$ – şəraiti qiymətləndirmə və komandanlıq tərəfindən qərar qəbul etmə vaxtı;

t_{hes} – tuşlama üçün hesablamaların aparılma vaxtı;

$t_{yaxın}$ – yaxınlaşma kursunda olduğu vaxt;

$t_{dönmə}$ – yaxınlaşma kursundan atəş açma nöqtəsinə dönmə vaxtıdır.

Yekun vaxt t_{Σ} -yə daxil olan bütün zaman kəsikləri (axırını ikisindən başqa) təcrübə verilənlərinə əsasən götürülür, ancaq $t_{yaxın}$ və $t_{dönmə}$ vaxtları hesablanır.

Dönmə vaxtı ($t_{dönmə}$). Dönmə yolu dairənin yarısına bərabərdir, onda:

$$t_{dönmə} = \frac{\pi R_v}{V_{qv}}. \quad (8)$$

Burada, R_v – dönmə (viraj) radiusu, V_{qv} – qırıcının dönmədə (virajdakı) sürətidir;

Qırıcının hədəflə yaxınlaşma vaxtı:

$$t_{yaxın} = \frac{S_q}{V_q}. \quad (9)$$

Burada, S_q – qırıcının yaxınlaşma kursunda qət etdiyi məsafə, V_q – qırıcının sürətidir;

Uzaq aşkətmə RLS-nin təsir uzaqlığı D_z – zəruri uzaqlıq ilə D_{za} – zəruri aşkətmə uzaqlığı arasında əlaqə aşağıdakı kimi olacaqdır.

$$D_z \geq D_{ZA} + (V_G + V_H) \cdot t_{döyüş} + t_{\Sigma}(V_G + V_H). \quad (10)$$

Burada: D_z – zəruri uzaqlıq, D_{ZA} – zəruri aşkətmə uzaqlığı, V_G – birləşmə gəmilərinin sürəti, V_H – hədəfin sürətidir.

Alınan ifadə qırıcı təyyarələr üçün zəruri aşkətmə uzaqlığını hesablamağa imkan verəcəkdir. (10) ifadəsinə əsaslanaraq gəmi birləşməsinin hava hədəflərini aşkar edən gəmi radiolokasiya stansiyasından müşahidənin zəruri uzaqlığını hesablayaraq onların vaxtında məhvinə təmin edəcək.

Nəticə

Beləliklə, gəmilərin radiotexniki müşahidə sisteminin təşkili zamanı Hava Hücumundan Müdafiə qüvvələrində döyüş əməliyyatlarının müşahidə sistemlərinin idarə edilməsinin avtomatlaşdırılması hədəfin aşkar olunmasına, tanınmasına, təsnifatına və məruzəyə sərf olan vaxt, hədəfin hərəkət elementlərinin təyininə, müşahidə şəraitinin qiymətləndirilməsinə və komandanlıq tərəfindən düzgün qərar qəbul edilməsinə, tuşlama üçün hesablamaların aparılmasına, gəminin döyüş haqqında məlumatının radiotexniki müşahidə bölmələrinə ötürülməsi müddətinin azaldılmasına imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Gənciyev, A.Ş. Radiotexniki sistemlərin əsasları / A.Ş.Gənciyev. – Bakı: AAHTM, – 2009. – 234 s.
2. Paşayev, A.M. Hava hərəkətinin idarəsinin radiolokasiya sistemləri / A.M.Paşayev, N.C.Hacıyev, R.N.Nəbiyev [və b.] – Bakı: – 2005. – 224 s.
3. Rüstəmov, Ə.R. Gəmi radiolokasiya siqnallarının aşkarlanmasında statistik hipotezlərin yoxlanılması məsələləri // – Bakı: AzTU Elmi əsərlər, – 2018. № 4, – s. 100-104.

4. İsayev R.M. Radiotexniki müşahidənin nəzəri əsasları / R.M.İsayev, Ə.R.Rüstəmov, M.Ə.Qurbanov. – Bakı: – 2020. – 201 s.

Аннотация

Определение важных параметров целей радиотехническими средствами

Асад Рустамов

В статье анализируются особенности обнаружения различных целей радиолокационными станциями при организации радиотехнических систем наблюдения в Военно-Морских Силах, предложены методы определения некоторых параметров при обнаружении целей в боевых условиях.

Ключевые слова: радиолокационные системы, радиотехническое наблюдение, необходимая дистанция, необходимое обнаружение.

Abstract

**Determination of the necessary parameters of the targets
in radio-technical surveillance systems**

Asad Rustamov

The article analyzes the features of detection of various types of targets with the use of radar stations in the organization of radio-technical surveillance systems in the Navy and proposes methods to determine some of its parameters in the detection of targets in combat operations.

Keywords: radar systems, radio technical surveillance, necessary distance, necessary detection.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.08.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.08.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 16.09.2021

UOT 355/359

**AZƏRBAYCAN ORDUSUNDA KADR PLANLAŞDIRMASININ
NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI****general-mayor Elçin Xəlilov***Müdafiə Nazirliyinin Şəxsi Heyət Baş İdarəsi*

Xülasə. Məqalədə kadr planlaşdırmasının məzmunu açıqlanır, məqsədləri, prinsip və metodları verilir, həmçinin Azərbaycan Ordusunda kadr planlaşdırması sisteminin prioritetləri öz əksini tapır.

Açar sözlər: Silahlı Qüvvələr, kadr planlaşdırması, planlaşdırma prinsipləri, planlaşdırma metodları, proqnozlaşdırma.

Dünyada və ölkəmizdə baş verən proseslər Silahlı Qüvvələrin yenidən qurulmasını və adekvat fəaliyyətlərin reallaşdırılmasını tələb edir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin 2020-ci ilin payızında erməni separatçıları ilə apardığı terrorizmə qarşı mübarizə və sülhə məcburetmə əməliyyatı göstərdi ki, Azərbaycan Ordusunun gücü müasir silah, sursat və texnika ilə silahlanması ilə yanaşı, həm də şəxsi heyətin peşəkarlığında və mənəvi-psixoloji vəziyyətinin və döyüş ruhunun yüksək olmasındadır.

Azərbaycan Ordusunun mürəkkəb inkişaf şəraitində təşkilati-hüquqi baxımdan elmi əsaslandırılmış və düzgün qurulmuş hərbi kadr siyasəti olmadan hərbi qulluqçuların hərbi borca sədaqət, yüksək məsuliyyət, peşəkarlıq, ustalıq, təşəbbüskarlıq, idarəetmə, kadr mədəniyyəti və bu kimi digər vacib peşəkarlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına və inkişaf etdirilməsinə nail olmaq mümkün deyil. Dünya təcrübəsi göstərir ki, əsaslandırılmış kadr siyasəti istənilən sivil dövlətin hərbi quruculuğunun müvəffəqiyyətli olmasının əsas elementlərindəndir.

Azərbaycan Ordusunun kadr potensialının formalaşdırılması və saxlanması problemlərinin səmərəli həlli komandir heyəti və idarəetmə vəzifələrinə müasir düşüncəli, hərbi işi dərinlən bilən, məhsuldar hərbi fəaliyyət qabiliyyətli, yeni təhlükə və təhdidləri dəf etməyi bacaran, dayanıqlı mənəvi psixoloji duruma malik zabitlərin yetişdirilməsi və irəli çəkilməsi məsələlərinin həll edilməsi səviyyəsindən asılıdır.

Azərbaycan Respublikasında idarəetmə, siyasət, iqtisadiyyat, elm və mədəniyyət və digər sahələrdə baş verən köklü dəyişiklər dövlətin hərbi qurumlarında adekvat islahatlar aparılmasını şərtləndirir. Bu baxımdan kadr idarəetmə subyektlərinin fəaliyyətinin elmi əsaslarla qurulması, müvafiq hüquqi bazanın dövrün tələblərinə uyğun formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi problemlərinin həlli aktual məsələlərdəndir.

Qeyd edilən problemlərin müvəffəqiyyətli həlli Azərbaycan Ordusunda kadr orqanlarının fəaliyyət istiqamətləri kimi planlaşdırma, təyinat və yerdəyişmə, attestasiya, adaptasiya, motivasiya məsələlərinə elmi-nəzəri və elmi-praktik yanaşmanı şərtləndirir.

Kadr proseslərinin səmərəli reallaşmasında kadr planlaşdırmasının böyük rolu vardır. Azərbaycan Ordusunda kadr planlaşdırması, əsasən, Azərbaycan Ordusunun taktiki və strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün hərbi qulluqçuların kəmiyyət və keyfiyyət baxımından tələbatının ödənilməsi, kadr strukturu və kadr potensialının uyğunluğunun təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Kadr planlaşdırması prosesində planlaşdırmanın bütün elementlərinin Azərbaycan Ordusunun strateji planları və bu planların həyata keçirilməsi mərhələləri ilə uyğunluğu, Azərbaycan Ordusunun yaxın və uzaqmüddətli məqsədlərinə çatmaq üçün tələb olunan sayda hərbi qulluqçunun müəyyən edilməsi və planlaşdırılması daim diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Azərbaycan Ordusunun strateji məqsədlərinə çatmaq üçün zəruri olan insan resurslarının varlığı, əldə edilməsi və inkişafını təmin edən planların hazırlanması kadr orqanlarının insan resurslarının planlaşdırması sahəsindəki əsas funksiyalarındandır. Bu funksiyaların reallaşmasına nail olmaq üçün kadr orqanı işçiləri Azərbaycan Ordusunun strateji inkişaf planları barədə məlumatlı olmalı, bu planların

insan resursları ilə bağlı hissəsi üzrə, xüsusilə zabit heyətinin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibi haqqında məlumatları və kadr planlarının tərtibi zamanı mövcud imkan və çatışmazlıqları nəzərə almalıdır, bununla yanaşı, insan resurslarının əldə olunması, saxlanması və cəlb edilməsi ilə bağlı gələcək problemləri üzə çıxarmaq üçün planlar qurmağı bacarmalı və bu problemlərlə iş metodlarını bilməli, əmək resurslarına gələcək tələb və təkliflərin keyfiyyətə qiymətləndirilməsinin hansı dərəcədə mümkün və faydalı olmasını başa düşməli, belə proqnozların əldə edilməsinə imkan verən metodlarla tanış olmalı, daxili və xarici mühit və kadr axını üzrə biliklər əsasında insan resursları ilə təminat strategiyasının reallaşmasının praktik planını hazırlamalıdır.

Bütövlükdə, Silahlı Qüvvələrdə hərbi kadr planlaşdırmasının nəzəri əsaslarının tədqiq edilməsi bütün dövrlərdə aktual problemlərdən olmuşdur.

Alman professoru D.Xanın konsepsiyasına görə, planlaşdırma – gələcəyə istiqamətlənmiş sistemli qərar qəbul etmə prosesidir [1].

Kadr planlaşdırılması təşkilatda kadr tərkibinin tələb olunan səviyyədə saxlanması, bilik, bacarıq və vərdişlərin üzə çıxarılması, qiymətləndirilməsi və inkişafı, hərbi kadrlara cari və gələcək tələbatın müəyyən olunması, istedadların inkişaf etdirilməsi və ondan istifadəni təmin edən prosesdir. Azərbaycan Ordusunda kadr planlaşdırması qarşıya qoyulan əsas məqsədə çatmaq üçün ilk növbədə komanda-qərargah və komandir heyəti vəzifələrinin kadr təminatında stabilliyin saxlanmasını, hərbi qulluqçuların inkişafının daim aktivləşdirilməsi və stimullaşdırılmasını təmin edir.

Planlaşdırma prosesində personala olan tələbatın proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması, zəruri ixtisasların və personalın ixtisas səviyyəsinin müəyyən edilməsi, namizədlərin seçilməsi meyarları və tələblərinin formalaşdırılması, personalın təlim planının hazırlanması, personalın əməkhaqqı fondunun planlaşdırılması kimi funksiyalar həyata keçirilir.

Planlaşdırma təşkilatın keçmiş fəaliyyət dövrünün məlumatlarına əsaslanır, lakin onun məqsədi təşkilatın gələcək perspektiv fəaliyyətini qurmaqdır. Planlaşdırmanın etibarlılığı planlaşdırma subyektlərinin planlaşdırma obyektləri haqqında olan məlumatlarının dəqiqliyi və düzgünlüyündən, həmçinin idarəetmə subyektlərinin səriştəli olmasından və vəziyyətin gələcək inkişafı haqqında proqnostik məlumatların dəqiqliyindən asılıdır.

İnsan resurslarının planlaşdırılması prosesini səmərəli təşkili üçün ilk növbədə kadr orqanı işçiləri peşəkar olmalı, dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsindən, insan resurslarının idarə edilməsi metodologiyasından bəhrələnməlidirlər. Belə ki, hər hansı ölkə digər ölkələrin tətbiq etdiyi texnologiyalardan yararlanmadan müsbət nəticə əldə edə bilməz.

İnsan resurslarının idarə edilməsi prosesində müsbət nəticələrin əldə olunması idarəetmə qərarlarının keyfiyyət göstəricilərindən, onların prosesə təsir imkanlarından, həmçinin planlaşdırma mütəxəssislərinin peşəkarlığından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün planlaşdırma mütəxəssisləri proqnozlaşdırmanın məzmununu, mahiyyətini, əsas yanaşmaları, metodlarını və prinsiplərini, həmçinin dövlət idarəetməsində planlaşdırma və proqnozlaşdırmanın xüsusiyyətlərini bilməli, müxtəlif şəraitlərdə daha səmərəli proqnozlaşdırma metodlarını, planlaşdırma subyektini, obyektini, dövrü və vasitələrini müəyyən etməyi, ümumi, strateji, taktiki və operativ planlaşdırmaları fərqləndirməyi bacarmalıdır. Onlar əsas proqnozlaşdırma metodlarını tətbiq etmə və planlaşdırma vərdişlərinə malik olmalıdır [2].

Kadr planlaşdırması zamana görə yaxınmüddətli, ortamüddətli və uzaqmüddətli ola bilər. Bununla yanaşı, strateji, taktiki və operativ planlaşdırma növlərindən də istifadə edilir. Bu planlaşdırma növlərinin hər birinin məqsədi, funksiyaları və reallaşdırılması tədbirləri fərqlidir.

Strateji planlaşdırma problem istiqamətli olub uzaq perspektivə hesablanır və müəyyən problemin həllinə yönəlir. O, bir qayda olaraq, iqtisadi, texnoloji, sosial inkişaf ilə əlaqəli olur. Müasir inkişaf tendensiyalarının dərk edilməsi, onların keyfiyyət xarakteristikalarının qiymətləndirilməsi strateji planlaşdırmanın əsas məsələlərindəndir. Bununla yanaşı, strateji planlaşdırma təşkilatın siyasəti və gələcək inkişaf istiqamətləri haqqında məlumata əsaslanır.

Taktiki planlaşdırmanı strateji planlaşdırmanın kadrların idarə edilməsi üzrə konkret probleminə ortamüddətə köçürülməsi kimi başa düşmək olar. Taktiki planlaşdırma ciddi şəkildə strateji kadr

planlarında qoyulan məqsədə istiqamətlənir. Kadr proqramları hərbi kadr siyasətinə uyğun tətbiq olunur və orta idarəetmə heyəti (birliklərin kadr idarəetmə orqanları) tərəfindən həyata keçirilir.

Operativ kadr planlaşdırması qısamüddətli dövrü əhatə edir və operativ məqsədlərin həllinə yönəlir.

Hərbi insan resurslarının planlaşdırılmasının məqsədin müəyyənləşdirilməsi, qarşıya qoyulan məqsədə nailolma üsullarının və zəruri fəaliyyətlərin müəyyən edilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi, resursların təhlili, fəaliyyət proqramının (tədbirlər planı) tərtib edilməsi, planda nəzərdə tutulan variantların təhlili, fəaliyyət zamanı ətraflı (təfsilatlı) planın hazırlanması, planın yerinə yetirilməsinə nəzarət, tələb olunan hallarda zəruri dəyişikliklərin edilməsi kimi mərhələlərini qeyd etmək olar.

Azərbaycan Ordusunda kadr planlaşdırması strateji məqsədlərə uyğun olaraq məqsədin müəyyənləşdirilməsi, cari vəziyyət, imkanlar və perspektivlər haqqında məlumatın əldə edilməsi, kadr uyğunsuzluğunun və zəruri olan kadrların mövcud vəziyyətinin təhlili, kadr planlaşdırmasının prioritetlərinin (məqsədə çatma metod və vasitələri) müəyyən edilməsi, strateji məqsədlərə çatmaq üçün zəruri fəaliyyətlərin reallaşmasına yönəlmiş kadr planlaşdırılmasının aparılması, planlaşdırılmış fəaliyyətlərin reallaşmasına nəzarət edilməsi, nəhayət kadr planlaşdırılmasının nəticələrinin təhlili mərhələlərindən ibarətdir.

Kadr planlaşdırılmasının ilkin mərhələsində kadr orqanlarının taktiki və strateji məqsədləri müəyyən edilir.

Taktiki məqsədlər kimi hərbi hissələrin kadrlarla komplektləşdirilməsinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi məqsədilə müxtəlif kateqoriya və ixtisasdan olan hərbi qulluqçulara olan tələbatın müəyyən edilməsi, zabit heyətinə olan cari tələbatın müəyyənləşdirilməsi və bu tələbatın ödənilməsi mənbələri barədə məlumatların əldə olunması, kadr ehtiyatından tələbat üzrə hərbi qulluqçuların seçilməsi və yuxarı rəhbərliyə təqdim edilməsi, kadrların cari ildə ixtisasartırma kurslarına, taktiki və strateji akademik kurslara göndərilməsi üçün zabidlərin planlaşdırılması, yuxarı vəzifəyə hazır olan zabidlərin müəyyən edilməsi, kadr orqanlarının rüblük və aylıq fəaliyyətinin planlaşdırılmasını göstərmək olar.

Kadr planlaşdırılmasının strateji məqsədlərinə orta və uzunmüddətli dövr üçün insan resurslarına kəmiyyət və keyfiyyət baxımından tələbatın müəyyənləşdirilməsi və bu tələbatın ödənilməsi üzrə planların, eləcə də silahlanmaya yeni daxil edilmiş və daxil edilməsi gözlənilən silah və texnikanı idarə etmək üçün kadrların hazırlanması planlarının tərtib edilməsi, Azərbaycan Ordusunun strateji məqsədlərinin reallaşması məqsədilə kadrlara tələbatın müəyyən edilməsi və ödənilməsi planının hazırlanması, hərbi uçot ixtisasları üzrə xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində orta və uzunmüddətli dövrü əhatə edən kadr hazırlığı planının hazırlanması, kadr planlaşdırılmasının elmi-metodoloji əsaslarının müəyyən edilməsi və tətbiqi planlarının hazırlanması aiddir.

Kadr planlaşdırılmasının cari vəziyyəti, imkanları və perspektivlərinin təhlilinə əsasən aşağıdakı qənaətləri qeyd edə bilərik.

Azərbaycan Ordusunda 2014-cü ilə qədər olan dövrdə kadrların planlaşdırılması üzrə fəaliyyətlər systemsiz olmuş, hətta kadrların planlaşdırılması ilə məşğul olan struktur şöbə (bölmə) olmamışdır. Kadrların planlaşdırılması məsələlərini Kadrlar İdarəsinin tərkibində olan təhsil şöbəsinin zabidləri həll edirdilər ki, onların fəaliyyəti yalnız xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinə qəbul planının işlənməsi ilə məhdudlaşdı. Təbii ki, bu vəziyyətdə kadr planlaşdırılması problemləri həll edilməmiş qalırdı və ya formal olaraq həll edilirdi.

2015-ci ildən başlayaraq ordu quruculuğunda yeni tendensiyalar və yanaşmaların tətbiqi kadr planlaşdırılması problemlərinin və proseslərinin dərinədən təhlilinin, planlaşdırma prosesinin məzmununa yenidən baxılmasının, həmçinin planlaşdırma prinsip, metod və vasitələrinin öyrənilməsi və tətbiqi yollarının müəyyənləşdirilməsinin kadrların idarə edilməsinin prioritetləri sırasına daxil edilməsini zəruri edirdi.

Azərbaycan Ordusunda kadr hazırlığı, kadr ehtiyatı və kadr potensialının formalaşdırılması, kadrların karyera inkişafı, onların xidməti yerdəyişmələri (rotasiyası), zabit, gizir, müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçularının yenidən hazırlanması, rəhbər kadr hazırlığı (Silahlı Qüvvələrin

Hərbi Akademiyasında komanda qərargah (taktiki) və müstəqil komanda qərargah (strateji) kursları, həmçinin dövlət müdafiəsinin təşkili akademik kursu və s.) kimi proseslərdə cəlb ediləcək şəxsi heyətin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibinin planlaşdırılması məsələlərinin həlli üzrə fəaliyyətlərin dairəsi Kadrlar İdarəsində yeni şöbənin yaradılmasının vacibliyini göstərirdi. Son zamanlar daha çox nəzərdə saxlanılan zabit heyətinin attestasiyası, rotasiyası, kadr potensialının formalaşdırılması və bu kimi digər problemlərin səmərəli həllinə nail olunması üçün həmin proseslərin analitik və statistik təhlilinin zəruriliyi Kadrlar İdarəsinin tərkibində “Planlaşdırma, təhlil və qiymətləndirmə şöbəsi”nin yaradılmasının düzgün qərar olduğunu göstərir.

Kadrların idarə edilməsinin kadr hazırlığı (xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinə və hərbi tibb fakültəsinə kursant qəbulu, magistratura və adyunkturaya, akademik kurslara, həmçinin təkmilləşdirmə və ixtisasartırma kurslarına dinləyici qəbulu), zabit heyətinin attestasiyası və xidməti yerlərinin planlı şəkildə dəyişdirilməsi (rotasiyası), xarici ölkələrdə hərbi xidmət, ehtiyatda olan zabitlərin hərbi xidmətə qəbulu, zabit və gizir heyətinin ehtiyata (istefaya) buraxılması, həmçinin xidmət müddətinin uzadılması istiqamətlərində kadrların planlaşdırılması Azərbaycan Ordusunun kadr tərkibinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Azərbaycan Ordusunun silah arsenalına radioelektron idarəetmə tələb edən hücum və müdafiə təyinatlı yeni növ silahların daxil edilməsi həmin silahları tətbiq edə biləcək mütəxəssislərin hazırlanması və istifadəsi üzrə planlaşdırma fəaliyyətinə daha çox diqqət ayrılmasını tələb edir.

Azərbaycan Ordusunun inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq zabit heyətinin vaxtında və ədalətli karyera inkişafının təmin edilməsi, onların peşəkar keyfiyyətlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə karyera inkişafının planlaşdırılmasının həyata keçirilməsi və bu məqsədlə karyera inkişafı mexanizmlərinin, metod və vasitələrinin müəyyənləşməsi perspektivdə reallaşdırılmalı olan prioritet məsələlərdəndir.

Kadr planlaşdırılmasının keyfiyyətli, optimal, səmərəli və real olması müvafiq fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi və reallaşması prinsiplərinə riayət edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Kadr planlaşdırılmasının prinsipləri dedikdə, kadr planlarının formalaşdırılması və reallaşdırılmasında başlıca tezislər və müddəalar, fəaliyyətin əsas qaydaları, rəhbəredici ideyalar, davranış və fəaliyyət normaları başa düşülür. Kadr planlaşdırması üzrə prinsipləri iki qrupa ayırmaq olar: kadr planlarının hazırlanmasında istifadə edilən prinsiplər və kadr planların reallaşdırılmasında istifadə edilən prinsiplər.

Kadr planlarının tərtib edilməsi və reallaşması aşağıdakı əsas prinsiplər əsasında həyata keçirilir.

Planın tərtibatının ilkin mərhələsindən başlayaraq plan üzərində maksimal sayda əməkdaşın iştirak etməsi kadr planlaşdırılmasının əsas prinsipidir. Bu prinsip planlaşdırma tədbirləri və onların reallaşması planlarının tərtibi prosesinə hərbi uçot ixtisasları nəzərə alınmaqla zəruri mütəxəssislərin cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, kadrların hazırlığı və təhsili üzrə planlaşdırma prosesində hərbi təhsil sahəsində, kadrların rotasiyası prosesində müvafiq xidmət sahəsində təcrübəsi olan mütəxəssislərin rəyinin nəzərə alınması məqsədemüvafiqdir.

Kəsilməzlik prinsipi kadrlarla işin müntəzəmliyi, davamlılığı, kadrların hərəkəti, inkişafı və bu kimi məsələlərin diqqətdə saxlanılması zəruriliyi ilə şərtlənir. Ona görə kadr planlaşdırmasına birdəfəlik akt kimi deyil, daim təkrarlanan proses kimi baxılır.

Varislilik prinsipi bütün cari planların gələcəkdə tərtib olunacaq planların əsası olmasını və yerinə yetirilmiş əvvəlki planların nəticələrinə əsaslanmasını nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, kadr planları hazırlanarkən ondan əvvəl mövcud olmuş planların müsbət və mənfi tərəfləri, reallaşmasına mane olan amillər nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən kadr planları hazırlanarkən Azərbaycan Ordusunun gələcəkdə inkişaf istiqamətləri, yeni yarana biləcək vəziyyət, başqa sözlə, strateji planlaşdırmanın cari plana əsaslanaraq yaradılması və reallaşması imkanının olması nəzərə alınmalıdır.

Kadr planlaşdırılmasının varisliyə əsaslanması onun səmərəliliyini yüksəldir, bu isə son nəticədə hərbi qulluqçuların daimi inkişafının stimullaşdırılması və hərbi məqsədlərə nail olmaq üçün əsas mövqelərin stabilliyinin təmin edilməsi üçün şüurlu qərarların verilməsi deməkdir.

Planlaşdırmanın varisliyi Silahlı Qüvvələrin kadr heyətinin tələb olunan səviyyədə olması, personala olan cari və gələcək tələbatını ödəmək üçün hərbi qulluqçuların bilik, bacarıq və vərdişlərinin

üzə çıxarılması, qiymətləndirilməsi və inkişafı, həmçinin hərbi qulluqçuların öz potensialını inkişafətdirmə qabiliyyətlərinin fasiləsiz inkişafının təmin edilməsi məqsədilə istifadə oluna bilər.

Planlaşdırmanın varisliyi praktikası özündə hansı səviyyədə işçilərin itirilməsinin təşkilatda ciddi itkilərə səbəb ola bilməsi və bu itkinin risk dərəcəsinin müəyyən edilməsi, hərbi qulluqçuların əsas mövqelərin varisliyini təmin edən qısamüddətli və uzunmüddətli potensialının üzə çıxarılması, əməkdaşın öz potensialını reallaşdırması üçün zəruri olan inkişafın və təlimin həyata keçirilməsini əks etdirir.

Elastiklik prinsipi şəraitin dəyişməsinə uyğun olaraq qəbul edilmiş kadr qərarlarında düzəlişlər edilməsi imkanlarını nəzərdə tutur. Bunun üçün planda elə “şərtlər” nəzərdə tutulur ki, zərurət olduqda müəyyən həddə qədər yeni vəziyyətə uyğun dəyişiklik edilməsi mümkün olsun. Bu prinsip kadr ehtiyatının və kadr potensialının planlaşdırılmasında daha geniş istifadə edilir. Beynəlxalq miqyasda yayılmış Kovid-19 virusu pandemiya xarakterli olduğundan 2020-ci il ərzində bütün müəssisə və təşkilatlarda kadr planlarında düzəlişlər edilməsini şərtləndirdi. Kovid-19 virusunun çox sürətli və geniş yayılması Silahlı Qüvvələrdə rotasiya, attestasiya, ixtisasartırma və bu kimi digər proseslər üzrə planda nəzərdə tutulmuş fəaliyyətlərin forma və metodlarının, həmçinin icra yeri və müddətinin dəyişdirilməsini zəruri etdi.

Planların uzlaşdırılması prinsipi ayrı-ayrı bölmələrin (strukturların) fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəli və vəhdət halında olması tələbatından irəli gələrək planların razılaşdırılmasını (uzlaşdırılmasını) nəzərdə tutur. Onların koordinasiyası üfüqi, yəni eyni səviyyəli bölmələr arasında, inteqrasiyası şaquli (yuxarı və aşağı instansiyalar arasında) aparılır. Bu prinsipə riayət edilməsi taktiki səviyyədə (tabelikdə olan idarəetmə orqanlarında) hazırlanmış planların strateji səviyyədə (yuxarı idarəetmə orqanlarında) tərtib edilmiş planlarla uyğunluğunu, onlarla ziddiyyət təşkil etməməsini təmin edir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan Ordusunda birləşmələrdə tərtib olunmuş kadr planları birliklərlə, birliklərdə tərtib edilmiş kadr planları baş idarələrlə razılaşdırılır.

Qanunvericiliyin tələblərinin nəzərə alınması prinsipi hərbi təşkilatlarda hərbi qulluqçuların və mülki işçilərin planlaşdırılmasında tətbiq olunur. Hərbi qulluqçuların planlaşdırılması zamanı hərbi xidmətlə bağlı olan qanunların, əsasnamələrin, qərarların, əmr və sərəncamların tələblərinə əməl edilməsi, hərbi qulluqçuların qanunla müəyyənləşdirilmiş hüquqlarının, mülki işçilərin isə “Əmək Məcəlləsi”ndə və digər hüquqi aktlarda nəzərdə tutulan hüquqlarının (qısaltılmış iş vaxtından istifadə hüququ və ya təhsil məzuniyyəti hüququ, əlavə məzuniyyət hüququ və s.) qorunması hüquqpozmalara səbəb olan halların qarşısını alır. Bu prinsip bu cür məsələlərin həlli məqsədilə tətbiq olunur.

Fərdi və kollektiv psixologiyanın nəzərə alınması prinsipindən personalın karyera inkişafını, vəzifə irəliləyişini, ixtisasının artırılmasını, xidməti yerdəyişməsini (rotasiyasını) planlaşdırarkən istifadə olunur.

Qəbul olunan qərarların iqtisadi və sosial nəticələrinin nəzərə alınması prinsipi dövlətin və personalın mənafeyinin uzlaşdırılmasını və personalın özfəaliyyətinin nəticəsindən məmnunluğunu təmin etmək məqsədilə tətbiq olunur.

Planın yerinə yetirilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılması prinsipi kadrlar üzrə planların vaxtında reallaşdırılmasını təmin edir və müvafiq bölmələrlə əlaqələndirmənin vacibliyi ilə şərtlənir. Məsələn, ixtisasartırma planının, tədris planının həyata keçirilməsi təhsil müəssisələri ilə əlaqələrin qurulmasını zəruri edir.

Qabiliyyətlərin (istedadların) üzə çıxarılması prinsipi planlaşdırmada vəzifələrin kompleksləşdirilməsi və karyera inkişafı prosesində keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Bu prinsip istedadların (qabiliyyətlərin) idarə edilməsi siyasətinin prioritet olduğu təşkilatlarda daha çox istifadə olunur.

Planların icrasına nəzarət prinsipi kadr planlarının vaxtında və keyfiyyətli icrasını, əsassız gecikmələrə və kənarçıxmalara yol verilməməsi, həmçinin zəruri hallarda planlarda dəyişiklik edilməsini təmin edir.

Planlaşdırma metodları. Kadr planlaşdırılmasında, bir qayda olaraq, keyfiyyət və kəmiyyət metodları tətbiq olunur.

Azərbaycan Ordusunda kadrlara olan keyfiyyət göstəriciləri üzrə tələbat rütbə kateqoriyaları, hərbi uçot ixtisasları üzrə personala qoyulan tələblər nəzərə alınmaqla təşkilati-ştat strukturu əsasında müəyyən olunur. Keyfiyyət baxımından planlaşdırma və ya keyfiyyət planlaşdırması zamanı aşağıdakı metodların tətbiqi imkanları mövcuddur.

Ekspert qiymətləndirmələri metodu. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, planlaşdırma meyarlarının və bu meyarlara təsir edən parametrlərin müəyyənəndirilməsi üçün ekspertlər dəvət olunur. Azərbaycan Ordusunda kadr planlaşdırması zamanı ekspert kimi kadr idarəetmə mütəxəssisləri, hərbi uçot ixtisasları nəzərə alınmaqla Müdafiə Nazirliyinin aparatında və baş idarələrdə xidmət keçən təcrübəli zabitlər, həmçinin ixtisası nəzərə alınmaqla mülki mütəxəssislər dəvət edilə bilərlər. Ekspertlərin rəyi əsasında planlaşdırmanın məqsədi formalaşdırılır və planlarda nəzərə alınması zəruri olan elementlər müəyyən edilir.

Qrup şəklində qiymətləndirmə metodunun əsasında qarşıya qoyulan məqsədin həllinə yönəlik tədbirlər planı işləmək üçün qrup təşkil edilməsi durur. Kadr planlaşdırılması prosesində bu metodun tətbiqi kollegial qərar qəbuluna imkan verir və planın optimal və təfsilatlı olmasını təmin edir.

Delfi metodu ekspert qiymətləndirmələri və qrup şəklində qiymətləndirmə metodlarının birləşdirilmiş tətbiqi kimi təzahür edir. Əvvəlcə bir-birindən asılı olmayaraq çoxlu sayda ekspertlərin rəyi alınır, sonra isə qrup şəklində onların rəyləri araşdırılır və müvafiq qərar qəbul edilir.

Modelləşdirmə metodunda kadr tələbatına sadələşdirilmiş formada baxılır. Başqa sözlə, model üzərində plan qurulur və həmin plan əsasında müxtəlif senarilər nəzərə alınmaqla kadr tələbatının ümumi planı formalaşdırılır. Silahlı Qüvvələrdə birləşmə səviyyəsində kadrların karyera inkişafı planının model kimi götürülməsi və birlik, qoşun (qüvvə) növü, nəhayət ordu miqyasında tətbiq edilməsi mümkündür. Təbii ki, bu halda təşkilati ştat strukturu, karyera inkişafı tələblərinin müxtəlifliyi və digər hallar nəzərə alınmalıdır.

Kadrlara olan tələbatın kəmiyyət göstərici (tələb olunan kadrları sayı) mövcud dövrdə olan ştat sayı ilə faktiki komplektləşmə sayının müqayisəsi əsasında müəyyən edilir.

Kəmiyyət planlaşdırılmasında (saya görə planlaşdırma) əsasən aşağıdakı metodlardan istifadə edilir.

Balans metodu təşkilatın malik olduğu və planlaşdırma dövründə tələbatın qarşılıqlı uzlaşdırılmasına əsaslanır. Bu zaman plan mövcud resurslar (resurs mənbələri) və həmin resursların paylanması əks olunduğu ikitərəfli cədvəl şəklində qurulur. Bu metod Azərbaycan Ordusunda xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin məzunlarının vəzifələrə təyinatı, zabit heyətinin rotasiyası, həmçinin kadr ehtiyatından istifadə (səfərbərlik planı) zamanı müvəffəqiyyətlə tətbiq oluna bilər.

Kadr planlaşdırmasının özəyini proqnozlaşdırma təşkil edir.

Proqnozlaşdırma – baxılan idarəetmə obyektinin gələcək inkişafının qabaqcadan görülməsi, gələcək vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Proqnozlaşdırma planlaşdırma prosesindən əvvəl aparılır, onun əsas məqsədi idarəetmə obyektinin dəyişmə qanunauyğunluqları və tendensiyalarının təhlilinə əsaslanaraq idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün elmi əsasların formalaşdırılmasıdır. Bu prosesdə idarəetmə obyektinin gələcək inkişafının alternativ variantları, onun obyektə aktiv təsirinə nəticələrinin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Kadr proqnozlaşdırması – şəxsi heyətin vəziyyəti və gələcək inkişaf istiqamətləri haqqında əsaslandırılmış təsəvvür olub, kadr strategiyasının və perspektivdə personal üzrə planların tərtib edilməsinin əsasıdır [3].

Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı və qloballaşma tendensiyasının yüksəlməsi şəraitində idarəetmə obyektlərinin gələcəkdə özünü necə aparmasında qeyri-müəyyənliklər kəskin artır, bu isə idarəetmə qərarlarında xətalara olmasına gətirib çıxarır. Ona görə XXI əsrdə proqnozlaşdırmanın rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir.

Proqnozlaşdırmanın əsas məsələləri kimi sosial iqtisadi proses və hadisələrin elmi təhlili, mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi və aparıcı problemlərin üzə çıxarılması, bu tendensiyaların gələcək təsirinə qiymətləndirilməsi, yeni yarana biləcək vəziyyət və problemlərin əvvəlcədən görülməsi, perspektivdə mümkün inkişaf alternativlərinin qabaqcadan müəyyənəndirilməsini qeyd etmək olar.

Proqnozlaşdırma prosesi proqnozlara əsaslanaraq həyata keçirilir. Proqnoz idarəetmə obyektinin gələcək vəziyyəti haqqında ehtimalı, lakin kifayət qədər etibarlı elmi əsaslandırılmış təsəvvürlər (fərziyyələr) sistemidir. Proqnozun əsas formalarından biri inkişaf senarilərindədir ki, onlar proqnozlaşdırılan vəziyyətdə konkret subyektin fərz edilən bu və ya digər təsirləri nəzərə alınmaqla hazırlanır.

Proqnozların hazırlanması obyektin və ya prosesin dəyişmə tendensiyasının təsviri və onları xarakterizə edən parametrlərin formalaşdırılması üsulları ilə həyata keçirilir.

Obyektin və ya prosesin dəyişmə tendensiyasının təsviri üsulunda, əsasən, cərəyan və faktlara görə yanaşma nəzərə alınır. Proqnozlaşdırmada cərəyanlara görə yanaşma proqnozlaşdırılan göstəricilərin dinamik zaman sırasının düzləndirilmiş qiymətinin ekstrapolyasiyasını nəzərdə tutur. Bu əvvəlki tendensiyaların xətti ekstrapolyasiyasından istifadə edilməsinə əsaslanan proqnozdur.

Proqnozlaşdırmada faktorlara görə yanaşma proqnozlaşdırılan obyektə təsirlər dairəsinin müəyyən edilməsinə nəzərdə tutur. Bu yanaşma idarəetmə obyektinin gələcək vəziyyətinin mümkün inkişafına təsir edən müxtəlif faktorlara və faktorların kombinasiyasının təsirinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Obyekti və ya prosesi xarakterizə edən parametrlərin formalaşdırılmasında genetik və normativ yanaşmanı ayırırlar. Genetik yanaşma proqnozlaşdırılan prosesdə idarəetmə obyektinin inkişafına inersion xarakter verən dayanıqlı tendensiyalardan istifadə edilməsinə əsaslanır. Bütün müxtəlifliklərə baxmayaraq keçmiş, bu gün və gələcək bir-biri ilə genetik bağlıdır və onlar arasında çoxlu sayda ortaq elementlər və əlaqələr mövcuddur.

Normativ yanaşma proqnozlaşdırılan prosesin idarəedilənlik xarakterini və onun inkişaf məqsədindən asılılığını əks etdirir. İdarəetmə praktikasında proqnozlaşdırmaya genetik və normativ yanaşma, adətən, bir-birini tamamlayır, belə ki, gələcək proseslər bir tərəfdən mövcud tendensiyaların inersiyasından, digər tərəfdən qarşıya qoyulan inkişaf məqsədindən asılı olaraq formalaşır. Proqnozlaşdırmanın əsas məsələsi genetik və normativ yanaşma ilə əldə edilən proqnoz məlumatlarının nəticələrinin uzlaşdırılmasıdır.

Proqnozlar müddətinə görə yaxınmüddətli (bir qayda olaraq 1 ilə qədər), ortamüddətli (3 ildən 5 ilə qədər), uzunmüddətli (10 ildən 15 ilə qədər, bəzən daha uzun müddət) ola bilər.

Praktiki olaraq planlaşdırmanın “yuxarıdan-aşağıya”, “aşağıdan-yuxarıya” və “məqsədin aşağıdan-planın yuxarıdan” kimi üç əsas təşkil formasından istifadə edilir.

Planlaşdırmanın “yuxarıdan-aşağıya” formasında planlar yuxarı rəhbərlik tərəfindən təşkil edilir, tabelikdəkilər tərəfindən icra olunur. Bu forma adətən sərt, avtoritar idarəetmə olan, məcburetmə sisteminə üstünlük verilən təşkilatlarda tətbiq edilir.

Planlaşdırmanın “aşağıdan-yuxarıya” formasında planlar tabelikdə olanlar tərəfindən təşkil olunur, yuxarı rəhbərlik tərəfindən təsdiq edilir. Bu daha inkişafetdirici forma olub, əməyin ixtisaslaşmasına və bölünməsinə əsaslanır, lakin məqsədlərin qarşılıqlı əlaqəli vahid sisteminin yaradılmasını çətinləşdirir.

Planlaşdırmanın “məqsədin aşağıdan-planın yuxarıdan” forması əvvəlki iki planlaşdırma formasının müsbət cəhətlərini özündə birləşdirir və çatışmazlıqları aradan qaldırır. Rəhbəredici orqanlar tabelikdəkilərə prosesdə iştirak etməyə imkan yaradır, planların bölmələrdə hazırlanmasını stimullaşdırır və müxtəlif planların qarşılıqlı əlaqəli vahid sisteminin qurulmasına imkan verir.

Azərbaycan Ordusunda zabit və gizir (miçman) heyətini əhatə edən kadr planlaşdırması prosesinə ümumi rəhbərlik Kadrlar İdarəsi tərəfindən həyata keçirilir, məqsəddən asılı olaraq kadr planlaşdırılmasının ilk iki forması daha çox tətbiq edilir.

Azərbaycan Ordusunda kadr siyasətinə uyğun olaraq kadr prosesləri planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilir.

Azərbaycan Ordusunda xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində ixtisaslar üzrə hazırlanmalı olan hərbi qulluqçuların sayının və məzunların yerləşdirilməsi planlarının hazırlanması, ordu üzrə hərbi uçot ixtisasları üzrə kadrlara olan cari və perspektiv tələbatın öyrənilməsi, ixtisasartırma (təkmilləşdirmə) kurslarına namizədlərin, ehtiyat zabit və gizir hazırlığı kurslarına tələbatın müəyyən edilməsi və cari tələbatın ödənməsi üçün ordu sıralarından müvafiq namizədlərin planlaşdırılması, xarici ölkələrdə təhsil

və təkmilləşdirmə kurslarına ehtiyacın və tələblərə uyğun namizədlərin müəyyənləşdirilməsi, rotasiya qaydasında zabit heyətinin yerdəyişməsi planlarının tərtib edilməsi, attestasiya prosesinin və attestasiya nəticələri əsasında zabit heyətinin karyera inkişafının planlaşdırılması, kadr orqanlarının aylıq və illik iş planlarının, həmçinin kadr orqanı işçilərinin ixtisasartırma kurslarının və kadr orqanı işçilərinin toplanışının planlaşdırılması, ehtiyata (istefaya) göndəriləcək zabitlərin və gizirlərin planlaşdırılması, ixtisaslı mütəxəssis kadrların zəruri olan ixtisas və vəzifələrdə ehtiyatagetmə yaşından sonra xidmətdə saxlanması planlarının hazırlanması və digər istiqamətdə kadr planlaşdırılması həyata keçirilir.

Nəticə

Azərbaycan Ordusunda kadr idarəetmə sistemində keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi, idarəetmədə taktiki yanaşmadan strateji yanaşmaya keçilməsi tendensiyası kadr planlaşdırılması üzrə aşağıdakı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini zəruri edir:

- idarəetmə subyektləri tərəfindən kadr planlaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsaslarının dərinlən öyrənilməsi;
- strateji kadr planlarında müasir silahların tətbiqi ilə bağlı kadrlara olan tələbatın proqnozlaşdırılması və nəzərə alınması;
- kadr planlarının ordunun inkişaf istiqamətlərinə uyğunlaşdırılması;
- planlaşdırma üzrə fəaliyyətlərdə innovasiya texnologiyaları və metodlarının tətbiqi imkanlarından istifadə edilməsi.

Bütün bu fəaliyyətlər Azərbaycan Ordusunda kadr idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə, kadr orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına və hərbi qulluqçuların inkişafına yönəlmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Хан, Д. Планирование и контроль: концепция контроллинга / Д.Хан. – Москва: Финансы и статистика, – 1997. – 800 с.
2. Rəsulov, M.M. Silahlı Qüvvələrdə insan resurslarının idarə edilməsinə təsir edən amillər // Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər, – 2019. №1 (5), s. – 54-60.
3. Веснин, В.Р. Практический менеджмент персонала: Пособие по кадровой работе / В.Р.Веснин. – Москва: Юристъ, – 1998. – 496 с.

Аннотация

Теоретико-методологические основы кадрового планирования в Азербайджанской Армии

Эльчин Халилов

В статье раскрыто содержание кадрового планирования, представлены его цели, принципы и методы, а также отражены приоритеты системы кадрового планирования в Азербайджанской армии.

Ключевые слова: Вооруженные Силы, кадровое планирование, принципы планирования, методы планирования, прогнозирование.

Abstract

**Theoretical methodological fundamentals of personnel
planning in the Azerbaijani Army**

Elchin Khalilov

The article describes the content of personnel planning, presents its goals, principles and methods, as well as reflects the priorities of the personnel planning system in the Azerbaijani Army.

Keywords: Armed Forces, personnel planning, planning principles, planning methods, forecasting.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 09.07.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 28.07.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 12.08.2021

UOT 355/359

**HƏRBİ PEDAQOJİ PROSESDƏ KURSANTIN PEŞƏ
HAZIRLIĞINDA TƏRBIYƏ İŞİ****polkovnik Telman Şahbazov***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

Xülasə. Məqalədə tərbiyə, təhsil, təlim və şəxsiyyətin inkişafının pedaqoji prosesin müxtəlif sahələri olub vəhdət təşkil etməsi; pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarının bu fəaliyyətə xas olan zəruri, davamlı əlaqələrlə – səbəb-nəticə asılılıqları ilə bağlılığı; sahələr üzrə kursantlar üçün pedaqoji təsirdə sistemli vasitə kimi günün nizam qaydalarının daxil edilməsi; pedaqoji təsirin mürəkkəb proses olub özündə bir fəaliyyəti birləşdirməsi, kursantların düşüncə, iradə və emosiyalarına təsir etməklə onlarda tələb olunan keyfiyyətlərin, qoyulmuş məqsədlərə müvəffəqiyyətlə çata bilmək kimi bacarıqların formalaşdırılması; təlim zamanı reallaşdırılan tərbiyə işinin nəticəsi olaraq zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılmasında günün nizam qaydalarının pedaqoji təsir kimi əvəzolunmaz vasitə olması; pedaqoji təsirdə günün nizam qaydalarının vasitə olmasını təmin etmək üçün auditoriyada kursantların motivasiyasını artıracaq şəraitin yaradılması; pedaqoji təsirdə günün nizam qaydalarının vasitə olmasının qanunauyğun mahiyyət daşıması; pedaqoji təsirin xarakterizə olunduğu əsas anlayışlarla bağlı məsələlərə aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: pedaqoji təsir, proses, pedaqoji sahələr, günün nizam qaydaları, düşüncə, reallaşma, bilik və bacarıq, şəxsiyyət, peşə hazırlığı, vəzifələr, kursant, qanunauyğunluq.

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil və ali məktəbləri qarşısında son dərəcə böyük, şərafli vəzifələr durur. Müasir gənclərimizə Azərbaycan mənəviyyəti, Azərbaycan mentaliteti, dili və ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası, incəsənəti, habelə zəngin maddi və mənəvi sərvətlərimiz barəsində dərin və hərtərəfli biliklər verilməli, yetişən gənc nəsilə yüksək mədəniyyət, mənəviyyət, vətənpərvərlik hissləri formalaşdırılmalıdır. Ulu öndərimiz, xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev məhz bu məsələlərlə bağlı dəfələrlə çox dəyərli fikirlər söyləmiş və təhsilimizin qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur: *“Biz keçmişlərdən fərqli olaraq indi müstəqil Azərbaycanın gələcəyini formalaşdırırıq, müstəqil Azərbaycanın vətəndaşlarını formalaşdırırıq və məktəbdə, universitetdə formalaşan gənc Azərbaycanın gələcək fəal vətəndaşı gərək birincisi, mənəviyyətca saf olsun. Ona görə də, gərək mənəvi saflıq ali məktəblərdə, orta məktəblərdə hökm sürsün. Gərək o, vətənpərvərlik hissi ilə yaşasın, vətənpərvərlik hissi ilə tərbiyə olunsun. Ona görə də, gərək onun müəllimləri, tərbiyəçiləri özləri vətənpərvər olsunlar, vətənpərvərliyi gənclərə aşılaya bilsinlər”* [1].

Kursantın şəxsiyyət kimi formalaşmasında hərbi tərbiyə mühüm rol oynayır. Hərbi tərbiyə dedikdə, Vətənin müdafiəsinə hazırlamaq üçün hərbi qulluqçunun mənəvi və fiziki inkişafına edilən sistemli və məqsədyönlü pedaqoji təsir prosesi başa düşülür, Silahlı Qüvvələrin müasir inkişafı mərhələsində hərbi hissə və bölmələrdə hərbi qulluqçuların motivlərini gücləndirən və peşəkarlığını artıran müvafiq şəraitin yaradılması nəzərdə tutulur.

Əvvəlki “mülki” tərbiyə əhəmiyyətli dərəcədə hərbi-peşəkar cəhətdən təkmilləşdirilir. Xidmət müddətində əsas vəzifəsi mənəvi-döyüş keyfiyyətlərini: hünərliyi, şücaətliliyi, intizamlılığı, icraçılığı, zirəkliyi, əsgəri yoldaşlığı və dostluğu formalaşdırıb inkişaf etdirməkdir. Bu prosesdə başlıca amil günün nizam qaydalarının tərbiyə olunmasıdır.

Hərbi tərbiyədə praktiki xarakterli forma, üsul və vasitələr: təlimlər, döyüş hazırlığı üzrə məşğələlər, məşqlər, çalışmalar, hərbi xidmətkeçmənin nizamnamələrin tələblərinə əsasən təşkil olunur.

Günün nizam qaydaları ilə ahəngdarlıq təşkil edən hərbi tərbiyənin əsas istiqamətlərinə daxildir: hərbi qulluqçularla vahid və ayrılmaz təlim və tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsi; hərbi hissələrdə (bölmələrdə) qoşun xidmətinin və hərbi qulluqçuların məişət şəraitlərinin təşkilində nizamnamə qaydalarına ciddi riayət olunması; təhlükəsiz hərbi xidmətin və hərbi fəaliyyətin təmin edilməsində hərbi

qulluqçuların mənəvi-psixoloji dəstəklənməsi; müasir və real döyüş şəraitinin modelləşdirilməsi və təlim prosesi zamanı tətbiqi; bütün kateqoriyalı vəzifəli şəxslərin şəxsi nümunələrinin təbliği; Silahlı Qüvvələrdə mövcud olan hərbi ənənələrdən istifadə edilməsi [2, s.15].

Silahlı Qüvvələrdə tətbiq edilən texniki yeniliklər, müxtəlif təkmilləşmələr hərbi-pedaqoji prosesdə dinamik inkişafa səbəb olur.

Son vaxtlar Azərbaycan Ordusunda özünü göstərən hərbi-texniki tərəqqi ordu quruculuğu sahəsində irəliləyişlərə müşayiət olunur. Texnika və silahların komplektləşdirilməsi ordunun struktur quruluşuna və onun idarə olunmasına müsbət təsir göstərmişdir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar təlim-tərbiyənin prinsip, metod və üsullarında mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Yeni hərbi silah və texnikaların mürəkkəbliyi müxtəlif hərbi ixtisaslar sahəsində nəzəri biliklərin rolunun birdən-birə yüksəlməsinə, kadr hazırlığında yenidənqurmaya səbəb olmuşdur. Müasir şəraitdə hərbi texnikaya və silahlara tam yiyələnmək üçün təkcə nəzəri biliklərə sahib olmaq kifayət deyil. Həm də bu silahların elmi-texniki əsaslarını mənimsəmək və istismarını bilmək lazımdır.

Müasir şəraitdə hərbi silah, cihaz və aparatların fiziki əsaslarının mükəmməl mənimsənilməsi, onların texniki imkanlarından maksimum şəkildə bəhrələnməyə və uzunmüddətli istifadəyə imkan verir. Silahlara yüksək səviyyədə texniki xidmət onların istismar müddətini uzadır.

Hərbi-texniki əməliyyatların hansı ixtisas sahibi tərəfindən yerinə yetirilməsindən asılı olmayaraq, hərbi texnikaya qulluq göstərilməsində və ondan istifadə də nəzəri təhlilə üstünlük verilməsi çox vacibdir. Nəzəri biliklər hərbi fəaliyyətdə əsas komponentdir.

Təcrübələr sübut edir ki, hərbi texnikadan istifadə zamanı uyğunsuzluqlar, hərbi texnika və silahların quruluşunu zəif bilməklə əlaqəli deyil. Daha çox hərbi texnikada baş verən proseslərin fiziki mahiyyətini yetərincə bilməmək, fəaliyyətin nəticələri haqqında təsəvvürün düzgün formalaşmamasının nəticəsidir.

Bütün bunlara görə təlimin təşkilində və həyata keçirilməsində texniki hazırlığa, ixtisaslı hərbiçilərin nəzəri hazırlığına geniş yer verilməlidir. Bu baxımdan, ixtisaslı hərbiçilərin yenidən hazırlanması və onların nəzəri hazırlığının daha da təkmilləşdirilməsi həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə hərbi hissələrdə aidiyyəti üzrə şəxsi heyətin texniki hazırlıq işini daha da təkmilləşdirmək, texniki təbliğatı yeni əsaslar üzərində qurmaq lazımdır.

Şəxsi heyətin nəzəri hazırlığını artırmaq onların ixtisaslarına uyğun biliklərini daha da genişləndirməyi, müasir silahlara və hərbi texnikaya aid bilik və bacarıqların verilməsi metodikasının köklü surətdə təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bunlar, həm hərbi peşəkarlıqla, həm də hərbiçilərin texniki təfəkkürü ilə bağlı məsələlərdir. Bu günün tələbləri, həm də ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı hərbi əməliyyatların yerinə yetirilməsinə, silah və texnikanın idarə edilməsinə ayrılmış vaxt xeyli qısaldılmışdır ki, bunlar da müasir döyüşlərin xarakterindən irəli gəlir. Hazırda hərbi texnika silahları idarə edərkən hərbiçilərdən bir neçə taktiki və əməli fəaliyyəti eyni zamanda yerinə yetirmək tələb edilir. Məsələn, hərbi - texniki aparatların bir neçə göstərişini eyni zamanda başa düşüb qeydə almaq, siqnallar qəbul edərkən onlara dərhal lazımı cavab vermək və s.

Təlimin metodları tələb edir ki, bir tərəfdən hərbiçilərin fikri fəallığı artırılsın, digər tərəfdən isə keçirilən məşğələlərin səmərəsi çoxaldılsın, hərbi ustalıqqa diqqətlə yanaşılsın.

Hərbi ustalığın səmərəliliyinə təsir göstərən amillərdən biri də hərbiçilərin psixoloji hazırlığı ilə bağlıdır. Əlbəttə, burada diqqətin, hafizənin, kənar səsələrə reaksiyaların və s. nəzərə alınması, eyni zamanda, diqqətin paylanması, hafizənin sürəti kimi şərtlərə əməl edilməsi vacibdir.

Hər bir insanın psixoloji və fizioloji imkanlarının sərhədi vardır. Əgər bu imkanları daha da genişləndirmək lazımdırsa, onda hərbiçi özünə güvənməli, hissi və hərəkət reaksiyalarından istifadə etməyi bacarmalıdır. Bütün bunlara müxtəlif psixoloji vərdişlərin mükəmməlləşdirilməsi ilə nail olmaq mümkündür. Eyni zamanda, hissələrin inkişafına, reaksiyaların sürətinə, orqanizmin fiziki tarazlığına, yorğunluğun aradan qaldırılmasına diqqət yetirilməlidir [3].

Təlim prosesində təkcə qısa zaman kəsiyində texniki biliklərə yiyələnmək olmaz. Həm də xüsusi psixoloji məşqlərin köməyiylə hissi orqanların inkişafına nail olmaq lazımdır.

Hazırda hərbi-texniki ixtisasların çeşidliliyi özlüyündə texniki ixtisaslar üzrə yüksək səviyyəli mütəxəssislərin daha çox hazırlanmasını tələb edir.

Silahların və hərbi texnikanın modernləşdirilməsi orduda hərbi ixtisaslar üzrə mütəxəssislərin ixtisaslarının daha da təkmilləşdirilməsini zəruri etmişdir [3]. Bu çox çətin və məsuliyyətli bir işdir. Yeni hərbi texnika ilə təchizat tez baş verir, ancaq həmin texnikaya yiyələnmək işi müəyyən vaxt tələb edir. Buna görə də hərbiçilərin yenidən hazırlanması xüsusi metodikanın işlənməsini, nəzəri təlim proqramlarının yeniləşdirilməsini ortaya çıxarır.

Yeni texnika ilə təchizat və modernləşdirmə ali hərbi məktəblərdə texniki kadrların hazırlanması sisteminin yenilənməsini şərtləndirir. Bir çox hallarda bu işi sürətlə həyata keçirmək o qədər də asan olmur. Bununla belə, mürəkkəb hərbi texnikanın və silahların təcili öyrənilməsi kursantlar üçün psixoloji çətinliklər yaradır, onların idrak imkanlarını üstələyir ki, bu da yeni texnikanı səmərəli şəkildə mənimsəməyə mane olur. Buna görə də texniki təlim prosesi təkcə texniki silah nümunələrinin öyrənilməsi və mənimsənilməsi üzərində qurulmamalıdır. Burada texniki təfəkkürə əsaslanmaqla səmərəli ola biləcək layihələrin öyrənilməsinə də üstünlük verilməlidir.

Müasir hərbi elmi-texniki yüksəliş daha mürəkkəb və heç də asan idarə olunmayan hərbi texnikanın yaradılmasına gətirib çıxarmışdır. Bu mürəkkəblik silahların tətbiqində və onlara xidmətdə kollektivçiliyi ön plana çəkir [3]. Bu da özlüyündə həm ayrı-ayrı hərbiçilərin, həm də hərbi kollektivlərin məsuliyyətini daha da artırır. Raket vasitəsilə müasir qırıcı təyyarənin məhv edilməsi təkcə bir neçə hərbiçinin işi ola bilməz. Bu vəzifə kollektivin gücü və birliyi ilə yerinə yetirilir ki, bu da özlüyündə hərbiçilərin kollektiv şəkildə hazırlığını zərurətə çevirir. Bunlar öz əksini gündəlik hərbi hazırlıq təlimlərində, hərbi növbətçilikdə, çöl təlimində və s.-də tapır. Şübhəsiz ki, belə fəaliyyət prosesində əsas yük hərbiçilərin kollektiv fəaliyyətinin nəticəsi və qiymətləndirilməsi, döyüş zamanı onlar arasındakı hərbi birliyin gözlənilməsi, bir-birinə yaxın ixtisasların mənimsənilmə səviyyəsi, təcrübə mübadiləsinin aparılması və s. üzərinə düşür.

Kollektivin təlim əməyi tələb edir ki, komandir və müəllim hərbi kollektivin psixoloji durumunu yaxşı bilsin, onların xarakterik xüsusiyyətləri hökmən nəzərə alınsın. Bu işə metodiki cəhətdən yanaşılaraq, həmin məqsədlə kollektivin qarşısında müəyyən təlim tapşırıqlarının qoyulması, nəticə, təklif, tənqid və özünütənqidin nəzərə alınması, daha vacib sualların diskussiyası, (müzakirəsi) hərbi texnika və silahların idarə olunması və hərbi qruplar üzərində kollektiv nəzarətin həyata keçirilməsi təmin olunmalıdır.

Hər bir kollektiv üzvünün fərdi qabiliyyətlərini təlim prosesində düzgün qiymətləndirən komandir, qısa zamanda hərbi hazırlıq proqramının mənimsənilməsinə təmin edə bilər, onlarda texniki və taktiki təfəkkürü inkişaf etdirməyi bacarar. Şübhəsiz ki, bu işdə texnikanın və silahların etibarlılığına, həmçinin, bizim silahlarımızın və hərbi texnikamızın düşmənin hərbi texnika və silahlarından üstünlüyünə olan inam da mühüm rol oynayır [4, s.19].

Tərbiyə, təhsil, təlim və şəxsiyyətin inkişafı pedaqoji prosesin müxtəlif sahələri olub vəhdət təşkil edir və bir-birini tamamlayır. Təlim və təhsil şəxsiyyətin tərbiyəsində, ümumi və psixi inkişafına güclü təsir göstərir. Tərbiyə və inkişaf prosesi isə, öz növbəsində təlim və təhsil prosesinə öyrənənin zehni işdə daha səylə çalışmasına, fəallığına, bərc və məsuliyyət hissinin güclənməsinə kömək edir.

Pedaqoji prosesin inkişaf dinamikası obyektə subyekt arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakterindən asılıdır. Pedaqoji prosesin obyektini ayrı-ayrı fərdlər (fərdlər) və onların qrupları (tədris qrupu, təhsil müəssisəsinin kollektivi) təşkil edir. Pedaqoji prosesin subyektini kimi isə ayrı-ayrı şəxslər (komandir, müəllim, valideyn və b.), habelə kollektiv orqanlar (elmi şura, intizam şurası, pedaqoji kollektiv və b.) çıxış edir.

İntizamın təbiəti bütövlükdə cəmiyyətə və ya konkret sosial quruma, yaxud belə qurumun mütəşəkkil bir hissəsi üçün müəyyən edilmiş davranış qaydalarına tabe olmağı tələb edir. İntizamın xarakteri, onun mahiyyəti müəyyən edilmiş davranış və rəftar qaydalarına tabe olma motivləri və üsulları, intizama riayət edilməsindən irəli gələn əsas tələblərin məzmunu, sosial-iqtisadi quruluşun mahiyyəti və məzmunu ilə müəyyən mənə kəsb edir. Belə ki, intizam müəyyən sosial qurumların, konkret peşə və sənət sahəsinin işlək qüvvələrinin (məsələn, müəllimlərin, həkimlərin, hərbiçilərin)

özünəməxsus fəaliyyətləri prosesində mənəvi-əxlaqi və hüquqi tələbat kimi təzahür edir. Mənəvi paklıq, əxlaqi gözəllik, möhkəm əqidə birliyi, dərin hörmət və ehtiram olan yerdə həmişə intizam hökm sürür. Qarşıda duran məqsədlərə yalnız onun təsiri ilə nail olunur, qələbə və zəfərlər qazanılır.

İntizama əməl olunması ictimai münasibətlərin bütün sahələri üçün zəruridir. Buna görə də tənzimlənən ictimai münasibətlərin xarakterindən, müəyyən sosial qurumların vəzifə və funksiyalarının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq intizamın müxtəlif formaları mövcuddur. Dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş normalara əsaslanan və hüquqi təbiətə malik olan dövlət intizamı bu formalar içərisində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin intizamın növlərindən biri dövlət, dövlət orqanları və buna müvəkkil edilmiş hərbi vəzifəli şəxslər tərəfindən normaları müəyyən edilən hərbi intizamdır [2, s.129].

Pedaqoji prosesin səciyyəvi cəhətlərindən biri onun inkişafı, mütəhərrikiyidir. Bunun da sayəsində öyrənənin tərbiyə, təhsil, təlim və inkişaf səviyyəsi yüksəlir, təkmilləşir. Pedaqoji prosesin daxili hərəkətverici qüvvəsini öyrənənlər qarşısında qoyulan tələblərlə onların bu tələbləri yerinə yetirmək üçün real imkanları arasındakı ziddiyyət təşkil edir. Bu ziddiyyət o zaman inkişafın mənbəyi olur ki, irəli sürülən tələblər öyrənənlərin imkanları ilə üst-üstə düşsün.

Hərbi pedaqoji prosesi səciyyələndirən cəhətlərdən biri də bu zaman ümumi məqsədin, qanunauyğunluq və prinsiplərin, forma və metodların olmasıdır. Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları bu fəaliyyətə xas olan zəruri, davamlı əlaqələrlə səbəb-nəticə asılılıqları ilə bağlıdır. Belə qanunauyğun əlaqələr çoxcəhətlidir: pedaqoji proseslə cəmiyyətin tələbatları, imkan və şəraiti arasında əlaqə; pedaqoji prosesin müxtəlif sahələri – tərbiyə, təhsil, təlim və şəxsiyyətin inkişafı arasında əlaqə; şəxsiyyətin fəaliyyəti və ünsiyyəti ilə onun inkişafının nəticələri arasında əlaqə; pedaqoji prosesin subyektı və obyektı arasında əlaqə; kollektiv və şəxsiyyət arasında əlaqə; pedaqoji prosesin məqsədi, məzmunu, forma və metodları arasında əlaqə; şəxsiyyətin imkanları ilə ona pedaqoji təsirin xarakteri arasında əlaqə. Pedaqoji prosesin sahələri vahid məqsədə xidmət edib şəxsiyyətin hərtərəfli dünyagörüşün qazanmasına yönəlir. Qeyd olunan sahələr üzrə kursantlar üçün pedaqoji təsirdə sistemli vasitə günün nizam qaydasına daxil olanlardır [3].

Pedaqoji təsir mürəkkəb proses olub, bir neçə cəhətlər üzrə fəaliyyəti özündə birləşdirir. Bura müəllimin öyrənənlərin düşüncə, iradə və emosiyalarına təsiri; onlarda tələb olunan keyfiyyətlərin formalaşdırılması; qoyulmuş məqsədlərə müvəffəqiyyətlə çatma bilmək kimi bacarıqların yaranması daxildir.

Uzun illərin pedaqoji təcrübəsi göstərir ki, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində günün nizam qaydaları kursantların ahəngdar inkişafında, sanki kompas rolunu oynayır. Bu baxımdan günün nizam qaydaları təlim zamanı reallaşdırılan tərbiyə işinin nəticəsi olan zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılmasında pedaqoji təsir üçün əvəzolunmaz vasitədir. Mülki və xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin günün nizam qaydalarına görə fərqləndirilməsi məqsədə müvafiqdir. Aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, bu prosesdə qarşılıqlı uyğunluq və ziddiyyət təşkil edə bilən pedaqoji təsir anlayışların əməli həllində günün nizam qaydalarının mənəvi dəyər kimi vasitə olması kursantların məqsədyönlü fəaliyyətini təmin edir. Pedaqoji təsirin elementləri təlimdə vasitə rolunu oynayan günün nizam qaydaları ilə tənzimlənir. Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisində günün nizam qaydalarının tələbinə görə tədris müəyyən fasilələrlə beş akademik dərslər saatı həcmində keçilir. Günün müəyyən zaman və məkan çərçivəsində pedaqoji təsirdə stabilliyin saxlanması keyfiyyətin əldə olunmasında başlıca şərtidir.

İdarəetmədə günün nizam qaydaları ilə əlaqədar problemlərin həllində izlənilən yanaşma bu anlayışların necə aydın dərk edilməsi ilə bağlıdır. Buna görə anlayışların düzgün təyin olunması və başa düşülməsi vacibdir.

Günün nizam qaydaları pedaqoji təsirdə vasitə kimi tədrisdə kursantların davranışlarına müəllimin göstərdiyi səmərəni artırır. Pedaqoji təsirdə idarəetmə və günün nizam qaydası anlayışlarının bir-biri ilə xüsusi bir bağlılığı vardır.

Peşəkar müəllimlər kursantlara, ilk növbədə günün nizam qaydalarına əməl etməyi öyrədirlər. Kursant günün nizam qaydalarını öyrənməklə yanaşı, onların reallığını və nəticələrini də bilməlidir.

Pedaqoji təsirdə günün nizam qaydalarının vasitə olmasını təmin etmək üçün auditoriyada kursantların motivasiyasını artıracaq şəraiti və güvənilən bir mühiti yaratmaq və onlarda məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək lazımdır.

Kursantların günün nizam qaydaları üzrə mədəniyyəti həmişə pedaqoji təsirdə vasitə olub, peşə hazırlığında uğurların başlanğıcı hesab edilir. Hərtərəfli inkişafa məhz günün nizam qaydalarına əməl edilən yerdə nail olmaq mümkündür. Təhlillərdən də aydın olur ki, günün nizam qaydaları diqqət mərkəzində olduqda, orada mütləq ağıl və düşüncə, vəzifə və vətəndaşlıq borcuna məsuliyyət hissləri nəticəyönümlüdür. Kursantda günün nizam qaydalarına əməl etmək kimi müsbət bir keyfiyyətin formalaşması ona gələcək karyerasında uğurlar qazandıracaqdır.

Günün nizam qaydalarının vərdişə çevirməyin əsas yollarından biri kursantın əməyini düzgün tənzimləyən gün rejimidir. Qeyd edilənlərdən də aydın olur ki, günün nizam qaydaları kursantların peşə hazırlığında aktualıq kəsb edir. Məhz bu cəhətdən kursanta pedaqoji təsirdə günün nizam qaydalarının vasitə olması qanunauyğun mahiyyət daşıyır.

Pedaqoji düşüncə müəllimin bütün fəaliyyətini və öyrənilərə münasibətini bildirən bilik və bacarıqların məzmunu olub mütəxəssisin şəxsi və peşəkar fəaliyyəti nəticəsində formalaşır. Öyrənilən bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsinə həmişə ehtiyac vardır. Təcrübə göstərir ki, kursantlar tədris materialını anlayıb və hətta dərk etdikdən sonra belə müəyyən unutulmuş baş verir.

Biliyin yaddan çıxması təfəkkür prosesini, mühakiməni çətinləşdirir. Hafizəsində lazımınca bilik ehtiyatı olmayan öyrənilənin fikri səthliliyi ilə fərqlənir. Möhkəmlətmə tədbirləri biliklərin hafizədə uzun müddət qalmasına və təfəkkürün zənginləşməsinə imkan verir. Öyrənilən biliklərin yaddaqalma müddəti möhkəmlətmə sayəsində xeyli artır və idrakın sonrakı mərhələsi üçün etibarlı zəmin yaradır. Bütün bunlara görə də təlim zamanı bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi zəruridir.

Tədris materiallarının yenidən təhlil və təşkil edilməsi, onun şüurlu təkrarı, bəzi anlayışların, ümumiləşmələrin, əlaqələrin, isbatların, qaydaların, qanunların və s. müntəzəm yada salınması müəllimdən xüsusi diqqət tələb edir.

Təcrübədən aydın olur ki, təlim zamanı biliyin nəzəri olaraq möhkəmliyini, dərinliyini və şüurluluğunu təmin etməklə kifayətlənmək olmaz. Bilik fəaliyyət üçün əməli səciyyə daşmalıdır. Mövcud bilikdən təlimdə və ictimai-iqtisadi həyatda istifadə edilməlidir. Biliklər hafizədə toplanıb qaldıqda, ondan istifadə edilmədikdə əhəmiyyətini itirir, faydasız olur, didaktikanın məqsədi pozulur.

Didaktikanın əsas məqsədi pedaqoji təsir vasitələrinin köməyi ilə təlim prosesinin qanunauyğunluqları əsasında təhsilin məzmununun öyrənilər tərəfindən maksimum səmərəli mənimsənilməsinə, onların tərbiyə olunmasını və inkişafını təmin edən yolların və şərtlərin müəyyənləşdirilməsinə təminat verən biliyin qazanılmasıdır. Bilik – insanın özünü əhatə edən aləm və onun amilləri haqqında məlumat toplusudur. Bilik mühəndisliyi baxımından o formalaşdırılmış informasiyadır. Bilik praktiki fəaliyyət və professional təcrübə nəticəsində alınan predmet sahəsinin qanunauyğunluqları olub (prinsipləri, əlaqələri, qanunları), həmin sahədə mütəxəssislərə məsələ qoymağa və həll etməyə imkan verir.

Mənimsəmənin tamlığını təmin etmək üçün öyrənilən biliyin tətbiqini təşkil etmək lazım gəlir. Fənnin məzmunundan və tədris mövzusunun xarakterindən asılı olaraq bilik və bacarıqlar müxtəlif formalarda tətbiq edilir.

Dərsin məqsədi kursantda koqnitiv bacarıq formalaşdırmaqdır. Bilikdən hasil olan bacarıq pedaqoji elmlər sistemində ən geniş yayılmış anlayışlardandır. Onun quruluşu psixoloji məzmun kəsb etməklə özündə bir sıra proseslərin nəticələrini birləşdirir.

Bacarıq – insanın (subyektin – öyrənilən, müəllimin) hərəkəti və ya əqli imkanlara yiyələnməsi üçün icra etdiyi fəaliyyətin müvafiq qaydada yerinə yetirilməsidir. Bu zaman yeni bacarıqlar, bilik və vərdişlər yaranır.

Bacarıqlar təlim prosesində yerinə yetirilən çalışma, tapşırıq, oyun, təmirin, test, layihə və s. vasitəsi ilə formalaşır.

Bacarığın daha bir izahı hərəkətlərin fəaliyyətin məqsədinə və şəraitinə uyğun əlverişli vasitələrlə yerinə yetirilməsidir.

Bacarıqların mənimsənilməsi və icrası hərəkətlərin səhsiz, düzgün və ardıcıl yerinə yetirilməsindən asılıdır. Mənimsənilmiş bacarıqlar əsasında yeni bacarıqlar formalaşır.

Bacarığın başlıca əlaməti – insanın konkret situasiyada özünün bilik və vərdişlərini tətbiq edə bilməsidir. Müvafiq bacarıqlar qeyd olunan anlayışlar üzrə yaranır: dərk etmə (koqnitiv), ümumi təlim və ya əmək, konstruktiv, təşkilati, texnoloji, kommunikativ.

Hərbi pedaqoji təsirin tələbləri öyrənənlərin düşüncə, iradə və emosiyalarına təsir etmək, onlarda tələb olunan keyfiyyətləri formalaşdırmaqdan ibarətdir. Qoyulmuş məqsədlərə müvəffəqiyyətlə çatmaq üçün bacarıqların yaranmasının pedaqoji təsirlə reallaşması müəllimdən günün nizam qaydalarından vasitə kimi istifadə etməkdə səriştə və peşəkarlıq tələb edir.

Dərs planının düzgün qurulması, həyati olması, kursantların real biliklərinə əsaslanması ilə yanaşı, onun necə yerinə yetirilməsi də əsas şərtlərdən biridir. Planlaşdırmanı başlayarkən müəllim dörd əsas suala cavab verməlidir: Nə öyrədilməli? Necə öyrədilməli? Hansı şəraitdə? Nəticələri necə qiymətləndirmək olar?

Planlaşdırma təlimin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsindən başlanırsa, zaman və məkan baxımından günün nizam qaydalarında təsbit olunur. Dərsin keyfiyyətini və səmərəliliyini təmin edən başlıca və mühüm amil təlim məqsədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsidir.

Təlim məqsədlərinin təsnifatına daxildir: müəllimin fəaliyyət xarakteri üzrə öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəvi; idrak sahəsində əldə olunan nəticələrin (Blum taksanomiyası) və idrak prosesinin səviyyəsi üzrə hafizə və təfəkkürün müxtəlif növləri (məntiqi, tənqidi və yaradıcı).

Aparılan müşahidələr göstərir ki, tez-tez rast gəlinən səhvlərdən biri təlimin məqsədi kimi yalnız öyrədici məqsədlərin müəyyən edilməsidir. İnkişafetdirici və tərbiyəvi məqsədlər isə kölgədə qalır və müəllimin fəaliyyətini istiqamətləndirmir. Dərsin öyrədici məqsədini, adətən, dərsin mövzusunda müəyyən edirlər, inkişafetdirici və tərbiyəvi məqsədlər isə çox zaman bu mənbələrdən aşkar olunmur. Bu məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından kursantların tərbiyəsi və inkişafı üçün lazım olan bacarıq və keyfiyyətləri təyin olunması vacibdir. Yeni təhsil proqramında verilən məzmun standartları müəllimə təlimin məqsədlərini düzgün müəyyənləşdirməkdə kömək edir. Dərsdə kursantların fəaliyyətinə nəzarət dedikdə, onları təlim fəaliyyətinə cəlb etmək və bütün dərsboyu fəaliyyətlərini istiqamətləndirə bilmək bacarığı nəzərdə tutulur. Müəllimin təşkilati fəaliyyəti və şəxsi keyfiyyətlərinə yönəlmiş tələblər müasir dərsin, təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyinin artırılmasını təmin edir.

Müasir həyatı kompüter texnologiyaları olmadan təsəvvür etmək mümkün. Bu baxımdan, fənnin tədrisi zamanı kompüter texnologiyalarından istifadə dərsin keyfiyyətli və maraqlı olması üçün geniş imkanlar yaradır. Kursantı dərsi oxumağa məcbur etmək deyil, onda maraqlı oymaq lazımdır.

Təlimin stimullaşdırılmasında, kursantların fəallığının təmin edilməsində və nəzərdə tutulan məzmunun ətraflı mənimsədilməsində inteqrasiyanın rolu ilə pedaqoji təsirdə günün nizam qaydalarından vasitə kimi sinxron istifadə mütənasibdir.

Pedaqoji təsir komponentinə aid olan düşüncə anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirməklə, kursantın peşə hazırlığında günün nizam qaydaları ilə inteqrativ yanaşmanın rolunu aydın dərk etmək olar. Müqayisə etmə, ayırma, birləşdirmə nəticəsində başa düşülən anlam düşüncə adlanır. İnsanın digər canlılardan fərqləndirən əsas cəhəti onun düşüncəsidir.

Düşüncə müəyyən problemləri hazırlayır, onu fikirlərlə ifadə edir. Düşüncəyə əsaslanan şərhlər ağıla dələlətdir. Düşüncənin bu pedaqoji təsirdə ağılın kamilləşdirilməsində müəyyən vəzifələri vardır.

Təyinetmə, daha çox açıqlayıcı və höcətləşən izahat formalarında istifadə edilən düşüncəni inkişaf etdirmə üsuludur.

Nümunə – düşüncəni konkret edəcəyi üçün onun həm daha asan başa düşülməsini, həm də inandırıcılıq qazanmasını təmin edir. Nümunə olaraq verilən şey, izahı konkretləşdirəcək xüsusiyyətdə ümumi və bilinən bir şey olmalıdır. Müqayisə obyektlər və vəziyyətlər arasındakı bənzərlik və ya fərqlərin ifadə olunmasıdır.

Bənzətmə bir vəziyyəti və qavramı açıqlayarkən aralarında bənzərlik əlaqəsi qurula bilən iki anlayışdan zəif olanın güclü olana bənzədilməsidir. Əlaqə yaratmaq ortaya qoyulan düşüncənin açıqlanması üçün hər hansı bir vəziyyətin ya da hadisənin ortaya çıxarılmasıdır.

Duyğu – insanı əhatə edən maddi qıcıqlandırıcıların müvafiq reseptorlara bilavasitə təsiri nəticəsində, maddi aləmin cisim və hadisələrdən ayrı-ayrı xassələrinin, eləcə də insan orqanizminin daxili vəziyyətinin əks olunduğu psixi prosesdir.

Qavrayış – maddi aləmin cisim və hadisələrinin insanın hiss üzvlərinə bilavasitə təsiri nəticəsində onların şüurundakı inikasıdır.

Hafizə – psixi proses olub, şəxsin (fərdin) öz təcrübəsini yadda saxlaması, bütövlükdə hifz etməsi və sonradan yada salmasıdır.

Təxəyyül – əmək məhsulu surətlərinin yaradılmasında ifadə olunan, eləcə də problem situasiyanın qeyri müəyyənliklə xarakterizə olunduğu hallarda davranış və qavrayış proqramının yaradılmasını təmin edən yaradıcı fəaliyyətin zəruri elementidir.

Təfəkkür – yeni, mühüm əlamət, xassə və qanunauyğunluqların axtarışına və kəşf edilməsinə yönəldilmiş, sosial cəhətin şərti kimi özünü büruzə verən, nitqdən ayrılmayan psixi prosesdir.

Qeyd olunan anlayışlar arasında bağlılıq vardır. Biri digərini tamamlayır. Tərbiyə olunan fərd onu əhatə edən mühitin təsirini duyub qavradıqdan sonra öz hafizəsində saxlayır. Onun hafizəsindəkilər yalnız xarakterinə görə təfəkkür və ya təxəyyül süzgəcindən keçir. Əgər davranış üzrə günün nizam qaydası əxlaqi normadırsa təfəkkür süzgəcindən keçərək dərk olunur. Əgər fərdin hafizəsindəkilər bədii yaradıcılıq qabiliyyətinin məhsuludursa təxəyyül süzgəcindən keçərək özünü küləşir. Qabiliyyətlər yalnız fəaliyyətin nəticəsində özünü büruzə verir. Çünki qabiliyyətlər fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasının əsas şərti olub, zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmənin dinamikası ilə ifadə edilir. Əslində fəaliyyət – insanın dərk edilmiş məqsədlə tənzimlənən psixi (daxili) və fiziki (xarici) fəallığıdır.

Tələbat – insan fəaliyyətinin bünövrəsidir. Belə ki, insanın fəaliyyətinin müəyyən tələbatlarla təmin olunması müvafiq iş motivini üzə çıxarır. Deməli, tələbatlardan yaranan təhrikədiç amillər motivlərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Bu baxımdan, tələbat – insan fəaliyyətinin bünövrəsi, motiv – fəaliyyətin müəyyən tələbatlarla təmin olunması ilə bağlı təhriklərdir. Bütün bunlara rəğmən tərbiyədiç pedaqoji prosədə psixoloji qüvvələrin inkişaf etdirilməsini bir prinsip olaraq qəbul edilməlidir [5, s.375].

XXI əsrin vacib tendensiyası yüksək texnologiyaların inkişafı, elmi nailiyyətlərin real həyata geniş tətbiqi, cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasıdır. Cəmiyyətdə informasiya texnologiyalarının rolu çox genişdir. Hazırda cəmiyyətin intellektuallaşması prosesində, təhsil sisteminin və mədəniyyətin inkişafında onlar əsas yer tutur. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə tətbiqi informasiya texnologiyaları ilə tanışlığı zəruri edir. Təhsil və elm cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesinin obyektlərindəndir. İnformasiya texnologiyalarının təhsilə tətbiqi onların düzgün seçilməsini tələb edir. İnformasiya kommunikasiya texnologiyasının (İKT) təhsil sahəsində fəal tətbiqi mütəxəssis hazırlığının səviyyə və keyfiyyətlərinin artırılmasına yönəldilmişdir. İKT-nin təhsilə tətbiqi müəyyən məsələlərin reallaşmasını müəllimin qarşısına məqsəd qoymuşdur: kursantların düşüncə tərzinin inkişaf etdirilməsi; kursantların bilik, bacarıq və vərdişlərinin, dərk etmə fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi; dərs prosesinin fərdiləşməsi prinsipinin reallaşdırılması. İKT-nin təhsilə tətbiqi sahəsində bütün nailiyyətlər, telekommunikasiya şəbəkəsinin yaradılmasını və orada informasiya selini təmin edir. Verilənlər və bilik bazasının yaradılması, müşayiət edilməsi bir məqsədə – İKT-nin təhsil sahəsinə tətbiqinin metodoloji əsasının işlənilməsinə xidmət etməlidir.

Hazırda öyrədən bələdçiliyi ilə kompüterin təhsil sahəsində düzgün, optimal və ziyanlı istifadəsi mühüm məsələlərdəndir.

Kompüter texnologiyaları təlimi informatika prinsipinə əsaslanan və kompüterlərlə reallaşan təlimdir. İKT-nin ənənəvi təlimdən fərqi kompüterin dinamik inkişaf edən təlim vasitəsi kimi istifadə edilməsidir. Elektron təhsil sistemi bir çox informasiya texnologiyalarını birləşdirir. Bunlara kompüter şəbəkələri, notbuklar, interaktiv sinif lövhələri, planşet kompüterlər, internet və s. aiddir. Kompüter təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və materialın mənimsəmə sürətini artırmaq, həmçinin kollektiv tərbiyə işi və münasibət üçün yaxşı mühitdir. Kompüter vasitəsilə kursantlar tərbiyə prosesində ümumi tapşırıqları yerinə yetirə, həmçinin müəllimlərdən kömək ala bilərlər.

Avropada artıq çoxdandır ki, informasiya texnologiyaları gənclərin təhsili keyfiyyətinin artırılmasında effektiv vasitə hesab edilir. Yeni texnologiyaların düzgün istifadəsi ilə kursantların peşə təhsilin səviyyəsini yüksəltmək və intellektual cəmiyyətin formalaşmasını sürətləndirmək mümkündür [6, s.100].

Nəticə

Beləliklə, kursantın peşə hazırlığında günün nizam qaydaları, hərbi tərbiyə işi ilə əlaqədar pedaqoji və psixoloji amillərin bağlılığı, İKT-nin səmərəli nəticə verməsi müasir tələblərə uyğun kadrların hazırlığını reallaşdırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Babayeva, V. Müəllim-şagird münasibətləri pedaqoji prosesdə başlıca amildir: [Elektron resurs] / – 17.05.2013. URL: <https://bit.ly/334KqNG>.
2. Qasimov, E. Silahlı Qüvvələrdə tərbiyə işinin əsasları / E.Qasimov. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2016. – 853 s.
3. Şahbazov, T. Pedaqoji təsirin günün nizam qaydaları çərçivəsində reallaşması // Polis Akademiyasının elmi xəbərləri, – 2021. №3 (31), s. 88-96.
4. Həsənov, A. Hərbi pedaqogika / A.Həsənov. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2018. – 156 s.
5. Sadıqov, F. Ümumi pedaqogika / F.Sadıqov. – Bakı: Gənclik, – 2018. – 842 s.
6. Ağayev, Ş. Dərs: Ənənə və müasirlik / Ş.Ağayev. – Bakı: MM-S, – 2020. – 200 s.

Аннотация

Учебная работа в военно-педагогическом процессе в профессиональной подготовке курсантов Тельман Шахбазов

В статье рассматривается интеграция воспитания, образования, обучения и личностного развития в различные области педагогического процесса; связь закономерностей педагогического процесса с необходимыми, непрерывными связями, присущими этой деятельности - причинно-следственными отношениями; включение распорядка дня в качестве систематического инструмента педагогического воздействия на курсантов на полях; педагогическое воздействие представляет собой сложный процесс и включает в себя сочетание деятельности по нескольким направлениям, воздействие на мышление, волю и эмоции курсантов, формирование у них необходимых качеств, появление таких навыков, как успешное достижение поставленных целей; распорядок дня являются неопределимым средством педагогического воздействия на приобретение необходимых знаний, навыков и привычек в результате воспитательной работы, проводимой во время обучения; правомерность того, что распорядок дня является средством педагогического воздействия на курсанта.

Ключевые слова: педагогическое влияние, процесс, педагогические области, распорядка дня, мышление, реализация, знания и навыки, личность, профессиональная подготовка, задачи, обучаемый, закономерность.

Abstract

Educational work in the military pedagogical process in the professional training of cadets Telman Shahbazov

The article deals with the integration of upbringing, education, training and personal development in various areas of the pedagogical process; the connection of the laws of the pedagogical process with the necessary, continuous connections inherent in this activity – cause-and-effect relationships; inclusion

of the day as a systematic tool of pedagogical influence on cadets in the fields; pedagogical influence is a complex process and includes a combination of activities in several directions, influence on the thinking, will and emotions of cadets, the formation of the necessary qualities in them, the emergence of such skills as the successful achievement of goals; the daily routine is an invaluable means of pedagogical influence on the acquisition of the necessary knowledge, skills and habits as a result of educational work carried out during training; the presence in the classroom of conditions for increasing the motivation of cadets ensures that the daily routine is a means of pedagogical influence; the legitimacy of the daily routine as a means of pedagogical influence on the cadet.

Keywords: pedagogical influence, process, pedagogical areas, the daily routine, thinking, realization, knowledge and skills, personality, vocational training, tasks, cadets, regularity.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.08.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 02.09.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 21.09.2021

UOT 930

AZƏRBAYCANIN QALA ŞƏHƏRİ HƏSƏNLİNİN TARİXİNDƏN

Selcan Məmmədzaadə

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: azerbaijan.selcan@mail.ru

Xülasə. Həsənli şəhər-qalası (Aşşur mənbələrinə görə İda) Azərbaycanın ən qədim müdafiə istehkamlarından biri hesab olunur. Urmiya gölü yaxınlığında yerləşən Həsənli qala-şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı xəncərlər, ox ucluqları, dəbilqə aşkar olunmuşdur. Qala-şəhər on iki bürclü müdafiə divarı ilə əhatələnmişdir. Həsənlinin mərkəzi hissəsində aşkar olunan IV təbəqəyə aid iri tikinti kompleksinin qalıqlarının saray və ya məbəd olması güman edilir. Hərbi əməliyyatların miqyasının genişlənməsi Həsənlidə müdafiə tədbirlərinin gücləndirilməsini zəruri edirdi.

Açar sözlər: Azərbaycan qalaları, arxeoloji tədqiqatlar, mixi yazılı mənbələr, İlk Dəmir dövrünün silahları.

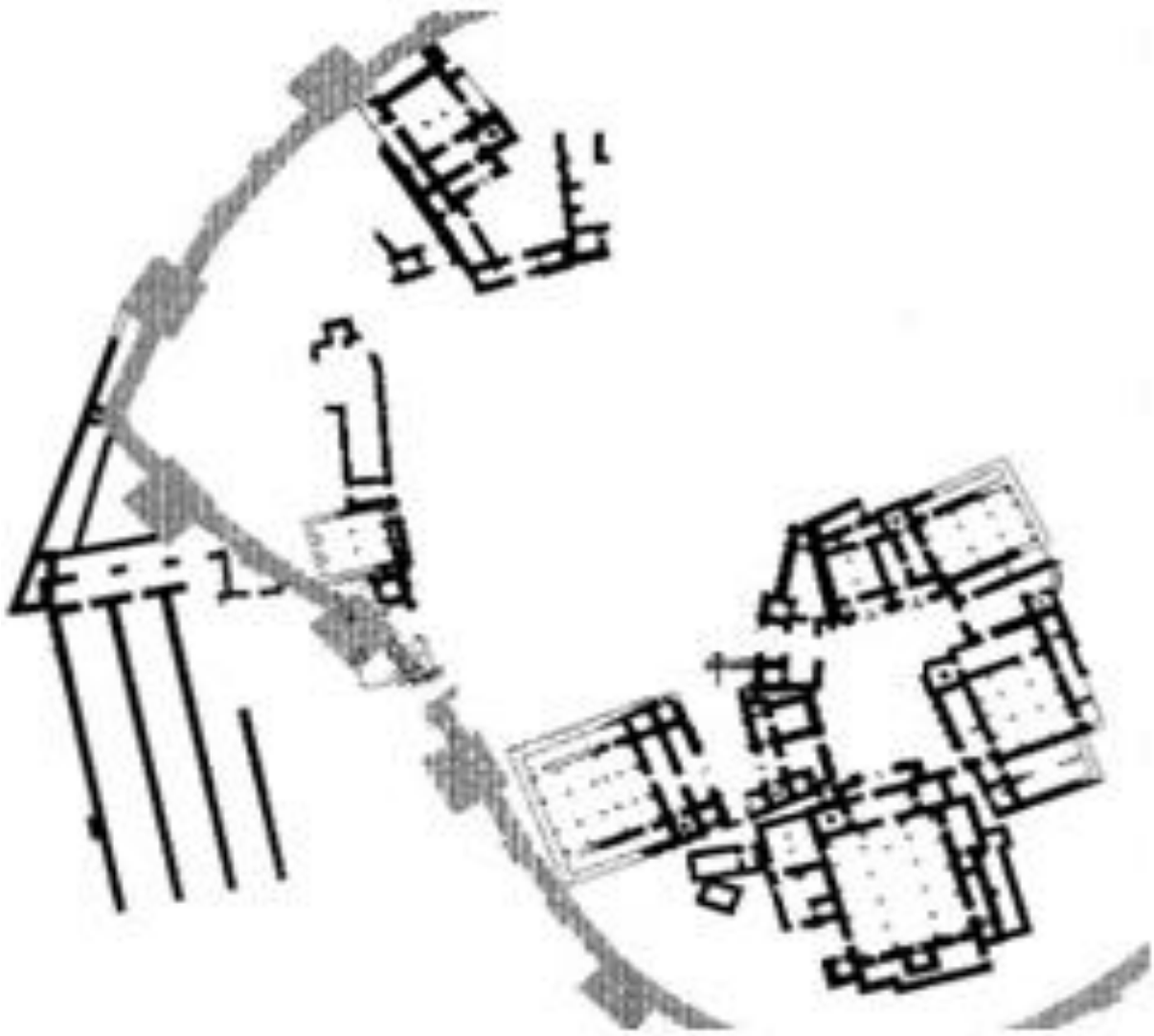
Giriş

Azərbaycanın tarixi cənub torpaqlarında I – II Dəmir dövrünün arxeoloji cəhətdən ən yaxşı öyrənilmiş şəhəri Urmiya gölünün cənub yaxınlığında yerləşən indiki Həsənli kəndinin ərazisində, 25 m yüksəklikdəki iki təbii təpəlik üzərində salınmışdır. 1957-ci ildə Robert Daysonun rəhbərliyi ilə Pensilvaniya Universiteti ilə Metropolitan Sənət muzeyinin əməkdaşları bu təpəliklərdə 20 il ərzində birgə arxeoloji qazıntılar aparmışlar. Qazıntılarda Son Neolit – III Dəmir dövrlərini əhatə edən 10 mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. Ən zəngin maddi nümunələr bu qədim yaşayış yerinin yetkin şəhər dövrünə aid V–III təbəqələrindən, (e.ə. 1200–650-ci illər) əldə olundu. O zaman şəhər ümumilikdə 600 m diametrlilik sahəni əhatə edirdi. İki hissədən ibarət olan şəhərin mərkəzi hissəsində 200 m diametrlilik sahədə Narınqala yerləşirdi. Əhalini içməli su ilə təmin etmək üçün e.ə. I minilliyin əvvəllərində şəhərə Qadar çayından iki kanal çəkilmişdir [1, s.127].

Oval planlı qalası olan şəhər 10 m aralıqla inşa edilmiş 12 bürclü müdafiə divarı ilə əhatələnmişdir. Bu divarın iri daşlardan hörülmüş qalınlığı 3,20 m, hündürlüyü 2,60 m olan özülü də tapılmışdır. Düşmənin Həsənliyə qərb tərəfdən gözlənilən hücumunu zəiflətmək üçün indiki Əqrəbtəpənin ərazisində qabarıq bürcləri olan nisbətən kiçik ölçülü qala inşa edilmişdir. Qala divarında 30–35 metrədən bir 11 bürclü tikilmişdir. Qala iki dəfə yanğına məruz qalsa da yenidən bərpa olunmuşdur [2, s.196].

Şəhərin V–IV mədəni təbəqələrindən indiyədək 6 ictimai və təsərrüfat xarakterli tikilinin qalıqları öyrənilmişdir. Həsənlinin mərkəzi təpəliyinin açılması ilə IV təbəqəyə aid iri tikinti kompleksi (saray və ya məbəd) aşkarlanmışdır. İri ölçülü sütunlu zalda alov üçün nəzərdə tutulmuş platforma, ikinci mərtəbəyə aparan pilləkənin qalıqları tapılmışdır. Zəif arxasında iri anbar yerləşirdi. İkinci mərtəbədə mətbəxin və yaşayış otaqlarının olması güman edilir. Tikinti kompleksi memarlıq üslubuna görə Şimali Suriyanın həmdövr tikililərini (onları Aşşur mirzələri “bit hilani” adlandırırdılar) xatırladır. Tikilidə tuncdan, fil sümüyündən, qızıldan, Misir pastasından düzəldilmiş əşyalar, xeyli sayda boz-qara və qırmızı rəngli saxsı qab qırıqları və s. tapılmışdır.

Yanğın nəticəsində dağılmış bu binadan müxtəlif dövrlərə aid tarixi əşyalar aşkarlanmışdır. Onlardan ən qədimi e.ə. 1940–1920-ci illərdə Elamın hökmdarı olmuş Tan-Ruhuraterə məxsus iki ədəd daş toppuz başlığıdır. Digər toppuz başlığının üzərində “Aşşurubalitin sarayından” ifadəsi yazılmışdır ki, bu da Aşşur hökmdarının hakimiyyət dövrü ilə əlaqələndirilir (e.ə. 1365–1329-cu illər). Başqa toppuz başlığının üzərində onun sahibinin isminin əvvəli (Sin-) aydın görünür. Binada saxlanan əşyalar arasında Babilistanın qaşsu mənşəli hökmdarı I Kadaşman-Enlil (e.ə. 1374–1360-cı illər) ismi yazılmış daş su qabı da diqqəti cəlb edir [3, s.1-9].



Şəkil. Həsənli şəhərinin memarlıq planı

III təbəqədə (e.ə. 800–650-ci illər) ölçüləri 44 m × 39 m olan digər tikili tapılmış, o da yanğından tələf olmuşdur. Onun sütunlu zalının ölçüləri 25 m × 19 m təşkil edir, divarlarını maral kəllələri bəzəyirdi. Şəhərə hücum zamanı 3 döyüşçü bu tikilidə qoruduqları 20,6 sm x 28 sm ölçülü sacral əhəmiyyətli qızıl camla birgə tikililərdən birinin yanmış ikinci mərtəbəsindən birinci mərtəbəyə düşmüşlər [4, s.12-14]. Döyüşçülərdən biri ulduzvari başlıqlı toppuzla, digəri dəmir qılıncı silahlanmışdır. Digər döyüşçünün başında dəbilqə var idi [5, s.116-123; 6, s.52-56]. Bu tapıntılara istinadən bu binanın xəzinə olduğu söylənilir. Min illik yaşı olan tarixi əşyaların Həsənliyə aşkara çıxarılması dostluq münasibətində olan xarici ölkə başçılarından hədiyyələri ola bilər və şəhərin qədim dövlətçilik ənənələrindən xəbər verir. Dağıntıdan sonra e.ə. 650-ci ilədək bu tikintidən tövlə kimi istifadə olunmuşdur. Şəhərin şimal qurtaracağında qəbiristanlıq salınmışdır. Qəbirlərdən ikisi çiy kərpicdən hörlülmüş, onlardan tunc bəzək əşyaları gil qablar, qurbanlıq heyvanın sümükləri tapılmışdır [6, s.54-55; 7, s.58-61]. Abidəni qazan arxeoloqlar Həsənlinin dağıdılmasını e.ə. 800-cü ilə aid edirlər [3, s.1-9]. Yalnız İ.N.Medvedskaya şəhərin süqutunu II Sarqonun e.ə. 714-cü il yürüşünə aid edir və hesab edir ki, o vaxta qədər şəhərdə Urartu qarnizonu yerləşdirilmişdir. Şəhərin süqutu IV B təbəqəsinin tapıntıları təyin olunur. İ.N.Medvedskaya ehtimalını onunla əsaslandırılır ki, əvvəlki mədəni təbəqədən fərqli olaraq, IV B təbəqəsindən qırmızı anqoblu Urartu keramikasına bənzəməyən saxsı qablar tapılmışdır [1, s.176-178]. Bu təbəqədən 637 ədəd dəmir, 20 ədəd tunc ox ucluğu aşkarlanmışdır və onların heç biri skifmənşəli deyil [1, s.174]. Əgər Həsənli kimi iri şəhər nə vaxtsa urartululara məxsus olsaydı orada

mütləq biayni dilində kitabə qoyulmuş olardı [8, s.1-35; 9, s.72-80]. Həsənlinin yerindəki qədim şəhər hansı dövlətə məxsus olmuşdur və onu yazılı ilk mənbələrdə xatırlanan hansı şəhərlə eyniləşdirmək olar? Əksər tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Həsənlinin IV–III təbəqələrinə müvafiq vaxtlarda (e.ə. 1000–650-ci illər) şəhər Mannaya aid idi [10, s.47; 11, s.140]. Həsənli qazıntıları zamanı e.ə. IX əsrin sonuna aid üzərində “İda ölkəsinin hökmdarı Baurinin (və ya Kaurinin) sarayından Günəş ilahəsi Uşışiyə <ithaf olunur>” ifadəsi yazılmış daş qab tapılmışdır [12, s.31]. Bu yazıya istinadən hesab olunur ki, Həsənlinin qədim adı “İda” olub [5, s.123; 11, s.79; 13, s.268].

Adətən, bu İdanı Aşşur hökmdarı III Salmanasarın mətnlərində xatırlanan eyniadlı məntəqə ilə eyniləşdirirlər. E.ə. 855 və 843-cü illərdə III Salmanasar əslən İdadan olan Nekdiara (və ya Mektiara) adlı çarla hərbi meydanında və Urmiya gölündə (“Daxili Zamua dənizi”) baş tutmuş “dəniz döyüşündə” qarşılaşmış və ona qalib gəlmişdir [14, s.29]. O zaman İda “Daxili Zamua” (və ya “Mazamua”) adlı vilayətin tərkibində idi və Aşşur hücumlarına qarşı hurri-biayni dillərində danışan qrupların yaratdığı Nairi hərbi birliyində təmsil olunurdu. Bu vilayət Manna dövləti ilə Urmiya gölünün cənubu arasında bufer zonada yerləşirdi, başqa sözlə, nə Həsənli, nə də onunla eyniləşdirilən İda vilayəti Manna dövlətinin inzibati-ərazi sisteminə daxil deyildi [15, s.93-97]. “İda” adlı şəhər Kiçik Zab çayının sağ sahilində, hazırda Satupala adlanan ərazidə yerləşirdi. Oradan tapılmış 2 kərpic qırığı üzərində “Abdizeri – İda ölkəsinin şahı, [...] -şanınin, İda ölkəsinin şahının oğlu” ifadəsi yazılmışdır [16, s.72-74]. Ola bilsin ki, “İda ölkəsi”nin xatırlandığı qab, digər tarixi əşyalar kimi, Həsənli sarayına məhz buradan daxil olmuşdur. Bu halda, Həsənli kəndinin qədim adı sirr olaraq qalır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Медведская, И.Н. Иран в начале железного века / И.Н.Медведская. – Санкт-Петербург: Наука, – 2019. – 218 с.
2. Azərbaycan tarixi 7 cildə. I cild (ən qədimdən-b.e. III əsri) / – Bakı: Elm. – 477 s.
3. Dyson, R. Hasanlu 1972 / Proceedings of the 1st annual simposium of Archaeological Research in Iran, Tehran, – 1972. – p. 1-9.
4. Dyson, R. Digging in Iran, Hasanlu 1958 // Expedition, – 1959, Vol. 1. – p. 12-14.
5. Dyson, R. The Iron Age Architecture at Hasanlu at Hasanlu: An Essay // Expedition, – 1989. Vol. 31, № 1-2, – p. 107-127.
6. Дандамаев, М.А. Культура и экономика древнего Ирана / М.А.Дандамаев, В.Г.Луконин. – Москва: Наука, – 1980. – 415 с.
7. Young, T.C. Thoughts of the architecture of Hasanlu // Iranica Antiqua, Leiden, – 1966, VI, – p. 48-71.
8. Medvedskaya, I.N. Who Destroyed Hasanlu? // Iran, – 1988, Vol. XXVI, – p.1-35.
9. Medvedskaya, I.N. Oncemore on the Destruction of Hasanlu IV: Problems of dating // Iranica Antiqua, – 1991, XXVI, – p. 72-80.
10. Грантовский, Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии / Э.А.Грантовский. – Москва: Наука, – 1970. – 395 с.
11. Массон, В.М. Первые цивилизации / В.М.Массон. – Ленинград: Наука, – 1989. – 275 с.
12. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə / Tərtib və tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay. – Bakı: Təhsil, – 2006. – 147 s.
13. Грантовский, Э.А. «Серая керамика», «Расписная керамика» и индоиранцы // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. Москва: Наука, – 1981, – с. 245-273.
14. Grayson, A.K. The Royal Inscriptions of Neo-Assyrian Period. Vol. 3. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC. I. 858-745 BC. Toronto-Buffalo-London, 1996. 265 p.
15. Медведская, И.Н. История Мидийского царства (VII-VI вв. до н.э.) / И.Н.Медведская. – Санкт-Петербург: Евразия, – 2018. – 321 с.
16. Sold, W.H. The Location of Idu // Nouvelle Assyriologique Breves et Utilitaires. – Paris, – 2008, № 3, – p.72-74.

Аннотация

Из истории крепости Хасанлу Азербайджана
Сельджан Мамедзаде

Город-крепость Хасанлу (по ассирийским источникам Ида) считается одним из древнейших оборонительных сооружений Азербайджана. Во время археологических раскопок из города-крепости Хасанлу, расположенного близ озера Урмия, были обнаружены наконечники стрел, кинжалы, шлем. Город-крепость был окружен оборонительной стеной с 12 башнями. Предположительно развалины крупного строительного комплекса в центральной части города, относящиеся к IV культурному слою, являются дворцом или храмом. Увеличение масштаба военных действий обусловило усиление оборонительных мероприятий в Хасанлу.

Ключевые слова: древние крепости Азербайджана, археологические исследования, клинописные источники, оружие периода раннего железа.

Abstract

From the history of the Hasanlu fortress of Azerbaijan
Seljan Mamadzadeh

The fortress city of Hasanlu (according to Assyrian sources Ida) is considered one of the oldest defensive structures in Azerbaijan. During archaeological excavations from the fortress city of Hasanlu, located near Lake Urmia, arrowheads, daggers, and a helmet were found. The fortified city was surrounded by a defensive wall with 12 towers. Presumably the ruins of a large building complex in the central part of the city, belonging to the IV cultural layer, are a palace or a temple. The increase in the scale of hostilities led to the strengthening of defensive measures in Hasanlu.

Keywords: ancient fortresses of Azerbaijan, archaeological research, cuneiform sources, weapons of the Early Iron period.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 09.07.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.07.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 11.08.2021

UOT 355/359

**ERMƏNİSTANIN DEZİNFÖRMAŞİYA KAMPANİYASINDA MEDİANIN YERİ VƏ ROLU
(İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN NÜMUNƏSİNDƏ)****polkovnik-leytenant Xəyal İskəndərov***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

E-mail: xayal1333@gmail.com

Xülasə. Məqalədə informasiya müharibəsinin genezisi araşdırılır, müxtəlif dövrlər üzrə nümunələr təqdim edilir. Müəllif İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın həyata keçirdiyi dezinformasiya kampaniyasının mahiyyətini açıqlayır, belə bir siyasətin həyata keçirilməsində medianın rolunu əsaslandırır.

Açar sözlər: informasiya müharibəsi, media, saxta, sosial media, dezinformasiya.

Giriş

Kütləvi informasiya vasitələrindən tarixən müharibə əməliyyatlarının hazırlanması və aparılması prosesində istifadə edilmişdir. XVIII əsrdə inkişaf etməyə başlayan, Avropa ölkələrində kütləyə təsir göstərən mətbuat, o dövrdə dövlətin informasiya siyasətinin əhəmiyyətli bir komponenti idi. XIX əsrin 80-ci illərində çoxlu oxucu kütləsinə çatan irihəcmli dövrü nəşrlər var idi. XIX əsrdə sürətlə inkişaf edən Avropa cəmiyyətlərində savadsızlığın azalması, mətbuat və kitabları ictimai əhval-ruhiyyəyə təsir edən əhəmiyyətli bir vasitəyə çevirdi. Bununla da medianın informasiya müharibəsində bir vasitə kimi istifadəsinə münbit şərait yarandı. Bu istiqamətdə bir çox tədqiqatçılar araşdırma aparmış və kifayət qədər tutarlı işlər təqdim etmişlər. A.P.Kiriçok texnologiyanın inkişafı fonunda informasiya müharibəsi konsepsiyasının tarixi inkişafı və transformasiyasını təhlil etmişdir [1]. Y.Qolovçenko, M.Hartman, R.Adler-Nissen Ukraynanın nümunəsində münaqişə zamanı rəqəmsal informasiyanın yayılmasında vətəndaşların rolunu işıqlandırmışdır [2]. A.Puddefat müasir münaqişələrdə medianın rolunu (kəskinləşdirici və yüngülləşdirici) tədqiq etmişdir. Müəllif müxtəlif aktorların rolunu nəzərdən keçirmiş və hər bir aktorun nəzərə alınmalı olduğu məqamlar üzrə ümumiləşdirilmiş tövsiyələr irəli sürmüşdür [3].

Ədəbiyyat təhlili göstərir ki, Cənubi Qafqazda cərəyan edən hadisələrdə, xüsusən də İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın həyata keçirdiyi dezinformasiya siyasəti ilə bağlı heç bir tutarlı tədqiqat işi aparılmamışdır. Bu baxımdan məqalədə məqsəd İkinci Qarabağ müharibəsinin nümunəsində Ermənistanın həyata keçirdiyi dezinformasiya siyasətində medianın rolunu əsaslandırmaqdır. Məqalədə müqayisəli təhlil və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Medianın informasiya müharibəsində yeri

Əsrlər əvvəl Napoleon Bonapart tərəfindən irəli sürülmüş məşhur “*Dörd düşmən qəzeti min süngüdən daha qorxuludur*” [4] ifadəsi müasir dövr qarşılıqlarını üçün də aktualdır. Yeni media siyasi və hərbi güc üçün tutarlı vasitələr təqdim etməklə yanaşı, keçmiş metodlardan da istifadə edir. Rusiyanın Ukraynaya qarşı mediadan istifadə strategiyası, böyük bir qüvvəyə ehtiyac duymadan onun əməliyyat məqsədlərinə çatmasını təmin etdi. Digər tərəfdən İkinci Livan Müharibəsi, Hizbullahın texnoloji cəhətdən müasir silahlara və ünsiyyət bacarıqlarına malik inkişaf etmiş hibrid gücə çevrildiyini sübut etdi. Dezinformasiyaya, ictimai rəyin manipulyasiyasına, trol şərhələrinə və psixoloji müharibədə yalan məlumatların istifadəsinə həsr olunmuş ofislər mövcuddur. Məsələn, istənilən regionda qarşılıqlı sərbəh olan ziddiyyətli məlumatları kütləvi şəkildə yaymaqla diqqəti yayındırmaq olar. Bu, “parçala və idarə et” yanaşmasının müasir versiyasıdır. Hibrid müharibə taktikalarını tətbiq edən istənilən ölkə, bu cür mesajları qəbul etməyə meyilli olan müəyyən bir kütləyə malik ölkələrdə və ya ərazilərdə informasiya kampaniyalarından (“saxta xəbərlər” də daxil olmaqla) ən təsirli şəkildə istifadə edə bilər [5]. Məsələn, 2016-cı ilin dekabrında RT Deutsch “ABŞ-ın Almaniyada 2000 tank yerləşdirəcəyi”

xəbərini yaymışdı. Əslində Polşa və Baltikyanı ölkələrdə yerləşdirmək üçün ABŞ-ın Almaniya yalınz 87 tankı keçmişdi. RT Deutsch daha sonra Almaniya Maliyyə Naziri Wolfgang Schauble tərəfindən iddia edildiyi kimi saxta xəbər yaymaqda günahlandırıldı [6]. Bu hekayələr populyar, yerli media orqanları tərəfindən paylaşıldığı zaman çox effektiv olur. Məsələn, Moldovada rus kanalları və rusdilli media orqanları yerli mediadan çoxdur. 2019-cu ilin yanvar ayına keçirilmiş ictimai sorğuya əsasən ölkənin əsas məlumat mənbəyi yenə də Prime (Rusiyanın əsas televiziya kanalı olan ORT-ni yenidən yayımlayan bir kanal) və Moldova RTR (Rusiya RTR-ini yenidən yayımlayan bir kanal) kanalları olmuşdur [7].

Media cəmiyyətin əsas sütunlarından biri hesab olunur. Hər hansı bir cəmiyyətdə birləşmək, milli həmrəylik və harmoniya yaratmaq çox aktual məsələdir. Ancaq kommersiyyalaşdırma və özəlləşdirmə medianı bir biznesə çevirmişdir. Texnologiyanın sürətli inkişafı media mühitinin mənzərəsini dramatik şəkildə dəyişərək milli tənzimlənmiş media mühitindən daha beynəlxalq (və ya bölgələrarası) yönümlü mediaya, ictimai yönümlü mediadan özəl mediaya, təchizat yönümlü mediadan tələbə əsaslanan mediaya, kütləvi informasiya texnologiyalarından şəxslərəarası media texnologiyalarına çevirmişdir [8]. Ənənəvi media orqanlarının hadisə ilə bağlı məlumat verib-verməməsindən asılı olamayaraq, informasiya texnologiyaları imkan verir ki, istənilən şəxs məlumat toplansın, real vaxtda şəkil və video çəksin, redaktə etsin və paylaşsın. Bu da hər bir şəxsə informasiya aktoru olmaq və dünyanın hər yerində məhdudiyyətsiz sayda və ya miqyasda auditoriyaya ismaric ötürmək imkanı verir.

Dünya əhalisinin, demək olar ki, yarısının internetə (dünyanın ən kasıb regionlarında belə) çıxışı vardır və bütün insanların $\frac{1}{3}$ hissəsi sosial mediadan istifadə edir və bu insanlar üçün informasiya iyerarxiyası yoxdur [9]. İnternet məlumat əldə etmə, məlumatın müdafiəsi və pozulması imkanlarını genişləndirir və həm müəyyən bir ölkənin vətəndaşlarına, həm də beynəlxalq birliyə çatmanı asanlaşdırır. Ünsiyyət sürəti və geniş əhatə dairəsi sayəsində sosial media dezinformasiya kampaniyalarının həyata keçirilməsində həlledici rol oynayır. Sosial şəbəkə saytları, həm də informasiya fəaliyyətinin yönləndirdiyi hədəf qruplar üçün əsas məlumat mənbəyidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hərtərəfli təhlil və hesabatlar sosial mediada hər hansı uydurma təbliğatın məzmunu ilə eyni dəyərə malikdir. Məlumat (hətta saxta) sosial platformalarda sürətlə yayılmağa meyillidir və beynimiz informasiya ilə o qədər yüklənir ki, nəyin doğru, nəyin yalan olduğunu müəyyənləşdirmək olmur. Sosial media bir zamanlar insanları ayıran norma və maneələri yox etmişdir: istənilən vaxt adi vətəndaşlar məşhurlarla, siyasətçilərlə və hətta terrorçularla ünsiyyət qura bilərlər.

Cənubi Qafqaz regionuna gəldikdə, etiraf etmək lazımdır ki, medianın əhaliyə güclü təsiri var. Məsələn, erməni alimi Arman Qriqoryanın qeyd edir ki, erməni mətbuatı indiki vəziyyətə səbəb olan milliyətçi mifologiyayı (Azərbaycanın darmadağın etdiyi) təşviq etməkdən məsuldur [10]. Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyanın keçmiş müşaviri Gerard Libaridyan bildirir: *“Ermənilər reallıqdan uzaq bir xəyal dünyası yaratmışlar. Ermənilərin əksəriyyətinə elə gəlirdi ki, müharibə əyləncəlidir. Bu mif, 1992–94-cü illər Birinci Qarabağ müharibəsinin nəticələri əsasında formalaşmışdır* [11]. Bu mifin yaradılmasında Ermənistanda və dünyada (ermənilər tərəfindən dəstəklənən) kütləvi informasiya vasitələrinin həlledici rola malik olması danılmaz faktdır.

Sosial medianın ortaya çıxması rəqib dövlətlərin əsas mediaya və geniş ictimaiyyətə çıxışı üçün yeni bir yol açdı. Jurnalist David Patrikarakosun dediyi kimi, sosial media əslində XXI əsrin döyüş meydanıdır. Təbliğatın sürətlə və görünməmiş miqyasda aparılmasına imkan yaradır [12].

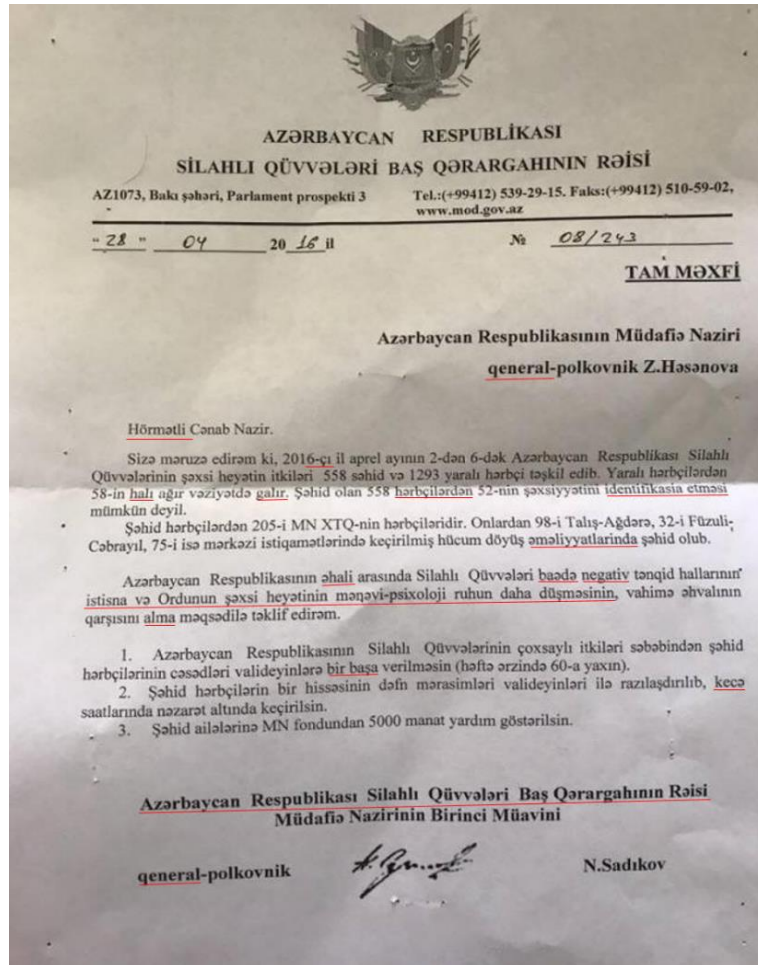
Sara Oatesin fikrincə, siyasi institutların nüfuzuna xələl gətirmək məqsədilə media sistemindən, xüsusən də sosial mediadan istifadə istənilən cəmiyyətə qarşı bir təcavüzdür [13]. Xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, kifayət qədər imkanlara malik olmayan Ermənistan belə bir siyasətin arxasında yeganə fiqur ola bilməz. Ermənistanın dezinformasiya siyasəti Azərbaycana qarşı hibrid müharibənin tərkib hissəsidir. Xarici aktorlar məqsədlərinə çatmaq üçün Ermənistanı mütəmadi olaraq manipulyasiya etmişlər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, xarici aktora bağlı olan müxtəlif media orqanları vardır. Onlar “mətbuat azadlığı” adı altında fəaliyyət göstərirlər, lakin müstəqil və ya hər hansı xarici dövlətə bağlı xarici KİV-lər tərəfindən istifadə olunurlar. Kütləvi informasiya vasitələri müəyyən məqsədlərə çatmaq məqsədilə xarici qüvvələrin hədəf auditoriyasının fikrinə təsir göstərmək üçün istifadə etdiyi

əsas vasitələrdən biridir. Məsələn, 2020-ci ilin avqustunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Qəbələdə dövlət məmurlarına şəhid general-mayor Polad Həşimovun adının küçələrdən birinə verilməsini tapşırırmışdı. Bir neçə gün sonra Azərbaycanın bəzi media agentlikləri Qəbələdə başqa bir general, keçmiş Sovet İttifaqının azərbaycanlı qəhrəmanı Həzi Aslanovun adını daşıyan küçənin general Polad Həşimovun adı ilə dəyişdirildiyi barədə saxta məlumat paylaşdılar. Bu sadə bir xəbər deyildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Həzi Aslanov sovet dövründə, Polad Həşimov isə müstəqillik dövründə döyüş meydanında şəhid olmuş Azərbaycan generallarıdır. Hər ikisi xalq qəhrəmanıdır. Sual budur: General Həzi Aslanov niyə bu saxta xəbərin mövzusu olaraq seçilmişdi? Çünki General Həzi Aslanov Azərbaycanın etnik azlığı olan talışların yaşadığı Lənkəran rayonundandır. Xəbər yayımlandıqdan dərhal sonra bəzi təxribatçılar bundan faydalanaraq xalqı hökumət rəsmilərinə qarşı təşviq etməyə başladılar. Bu sübut edir ki, xarici aktorlar hökumətə qarşı ictimai reaksiya yaratmağa və bu faktı dövlətə təzyiq göstərmək üçün bir vasitə kimi istifadə etməyə can atırdılar [12].

Ermənistanın dezinformasiya kampaniyası. Retrospektiv təhlil

1999-cu ildə Kosovoda baş verən ilk “İnternet müharibələri”ndən, Hizbullahla İsrail arasındakı qarşıdurmadan, Şimali Afrika və Yaxın Şərqdəki “Ərəb Baharı”ndan Suriya və Ukraynadakı münaqişələrə qədər və nəhayət İkinci Qarabağ müharibəsində ictimai rəyi formalaşdırmaq, tərəfdarları səfərbər etmək, hərbi fəaliyyətləri koordinasiya etmək və məlumat toplamaq üçün medianın necə istifadə edildiyinin şahidi olmuşuq. Media həm dövlət, həm də qeyri-dövlət aktorları üçün daha çox “silah” halına gəlmişdir. Media istənilən mövzunu sürətlə yaymaq gücünə malikdir və qısa müddətdə müəyyən siyasi və ya hərbi məqsədlərə çatmaq üçün ictimaiyyətin fikir və davranışlarına təsir etmək və ya onları dəyişdirmək üçün təsirli vasitə kimi istifadə olunur. Beləliklə, dövlət və qeyri-dövlət aktorları hədəf kütlənin düşüncə və inanclarına təsir göstərmək, öz ideologiyalarını təbliğ etmək üçün mediadan geniş istifadə edirlər. Media, konfliktlərdə xüsusi hərbi məqsədlərə çatmaq üçün ən təsirli təbliğat vasitəsinə çevrilmişdir. Keçmiş “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” də bu baxımdan istisna deyil. Sara Oates, medianın informasiya savaşında çox əhəmiyyətli bir rol oynadığını və müasir müharibədə həm hücumun, həm də müdafiənin kritik bir parçası olduğunu qeyd edir [12].

İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın Azərbaycana qarşı dezinformasiya kampaniyasından istifadə etməsi hamıya məlumdur. Görünür Ermənistanın siyasi rəhbərliyi hərbi qüvvələrin, imkan və qabiliyyətlərin balanslaşdırılması, eləcə də müdafiənin təşkili ilə bağlı ciddi səhvə yol vermişdir. Bu səbəbdən, heç olmasa yenidən toparlanmaq üçün saxta informasiya yayaraq boşluqları doldurmaq məcburiyyətində qalmışdı. Ermənistan 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı geniş dezinformasiya kampaniyası aparmışdı və Azərbaycan xalqında şübhə yaratmaq, rəhbərliyin etibarına zərbə vurmaq və müxalif qrupları təşviq etmək üçün hər cür saxta məlumatı yaymağa cəhd etmişdi. Etiraf etmək lazımdır ki, Ermənistan bu müharibədə müvəffəqiyyətli olsaydı, onların “saxta xəbərlərinin” böyük əksəriyyəti açılmayacaqdı. Xoşbəxtlikdən Azərbaycan həm danışıqlar masasında, həm də döyüş meydanında Ermənistanı məğlub edə bildi. Diplomatiya və informasiya müharibəsindəki üstünlük, şübhəsiz ki, Azərbaycan Ordusunun qələbəsinə dəstək verdi. Bəzi nümunələr üzərində dayanmaq faydalı olardı. Müharibə başladıqdan dərhal sonra müxtəlif media platformalarının erməni istifadəçiləri Silahlı Qüvvələrin keçmiş Baş Qərargah rəisinin 2016-cı ilin aprelində Azərbaycanın döyüş itkisindən bəhs etdiyi “məktubunun” fotosunu yaymağa başladılar (Şəkil 1). Bu, 2017-ci ilin avqust ayında voskanapat.info saytında ilk dəfə təqdim olunan saxta xəbər idi.



Şəkil 1. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin keçmiş Baş Qərargah rəisinin feyk məruzəsi [14]

Sual ola bilər ki, Ermənistan tərəfi niyə köhnəlmiş "məlumatı" 4 ildən sonra yaymağa çalışırdı. 2016-cı ilin aprel döyüşləri Azərbaycanın müasir tarixinin ən qürurverici hadisələrindən biridir. Bu, Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanla Azərbaycan arasında ilk ciddi toqquşma idi. Azərbaycanın həmin müharibədə qalib gəlməsinə, bəzi strateji yüksəklikləri azad etməsinə baxmayaraq, etiraf etmək lazımdır ki, xalq Ordunun irəliləməsindən razı qalmamışdı. Millət əsgərlərin dayanmasını gözləmədi və işğal altında olan bütün ərazilərin azad edilməsini istəyirdi. Lakin bu baş vermədi və ermənilər bu məqamdan istifadə etməyə başladılar və kütləvi itkilər səbəbindən Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hücumu dayandırmaq məcburiyyətində qalması və hökumətin ictimai narazılığın qarşısını almaq üçün döyüş itkilərinin dəqiq sayını gizlətməsi barədə yanlış məlumatlar yaymağa başladılar. Ona görə də İkinci Qarabağ müharibəsinin əvvəlində bu məsələyə toxunulması təsadüfi deyildi. Bu saxta məktubda keçmiş Baş Qərargah rəisi Nəcməddin Sadıkov Müdafiə nazirinə məruzəsində döyüşdə şəhid olan və yaralanan əsgərlərin sayının müvafiq olaraq 558 və 1293 olduğunu bildirir. Lakin məlumdur ki, rəsmi ölüm sayı 8–10 dəfə azdır. Məktubun saxta olduğunu sübut edən əsas fakt da elə budur. Həmçinin kiminsə müharibədə şəhid olması və adının Müdafiə Nazirliyi tərəfindən təqdim edilən rəsmi şəhid siyahısında olmaması ağılasığmazdır. Şəhid olan əsgərlərin valideynləri heç vaxt bu ayrı-seçkiliyə razı olmazlar. Bundan əlavə, kimsə bu məktubu hətta öteri oxusa, mətnin kobud səhvlərlə dolu olduğunu mütləq görər. Məsələn, imza atan şəxsin rütbəsində və vəzifəsində də səhvlər var, bundan başqa, onun tam adının əvəzinə yalnız ilk hərfi təqdim olunmuşdur ki, bu da Müdafiə Nazirliyinin yazışma qaydalarına görə qəbul edilməzdir. Ancaq buna inanan və ya belə davranan bir qrup insan var idi və insanlar arasında sosial gərginliyə səbəb olan saxta xəbərləri yaymağa başladılar.

Hər hansı bir məğlubiyyəti əsaslandırmaq üçün iki yanaşma var. Birincisi, döyüş sahəsindəki real vəziyyəti təhlil etmək və ordunun uğursuzluğa düşər olmasının səbəblərini izah etmək. Bu, əsasən, daha

kiçik bir qrup (məsələn, hökumət) üçündür və gizli saxlanılır. İkinci yanaşma dezinformasiya kampaniyasına əsaslanaraq daha geniş bir kütlə üçün tətbiq edilir. Ermənistanın müharibədə ikinci yanaşmanı tətbiq etməsi danılmazdır. Ermənistanın və xarici havadarlarının yaymaq istədikləri ən əhəmiyyətli dezinformasiyalardan biri Türkiyənin “müharibədə iştirakı”dır. Tədqiqatçı Barış Kirdemir müharibə dövründə Rusiya mənbələrində Türkiyənin “iştirakını” vurğulamaq üçün təhdid xarakterli bir çox məqalənin olduğunu iddia edir. Tədqiqatçıya görə, bu məqalələrin məqsədi, Azərbaycana dəstəyinə görə Rusiyanın Türkiyədən “qisas alacağı” və bağışlanması üçün Ankaranın Rusiya Prezidenti Vladimir Putindən “xahiş etməyə” məcbur qalacağı barədə dezinformasiyalar yayaraq Kremlin reaksiyasını şişirtmək idi [15]. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni tendensiya həm Ermənistan, həm də Azərbaycanda bir sıra xəbər agentliklərində də müşahidə edilmişdi.

Oktyabrın 12-də Ermənistanda məşhur bəstəkar Sevak Avanesyanın “Leylək” adlı əsərini ifa etdiyi bir video yayımlanmışdı [16]. Videonun məqsədi, insanlarda empatiya yaratmaq idi, çünki ermənilər bu əsəri qondarma “soyqırımı”ları ilə əlaqələndirirlər. İsmaric aydın idi: ermənilər beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini çəkmək istəyirdilər ki, Ermənistana qarşı mübarizə aparan Azərbaycan deyil, ermənilərlə türklər arasında əsrlər boyu davam edən düşmənçiliyin nəticəsi olaraq Türkiyə–Azərbaycan tandemi idi. Lakin bu dezinformasiya kampaniyası Ermənistan üçün heç bir ciddi nəticə vermədi. Türkiyə Azərbaycanın strateji tərəfdaşdır və müharibənin ilk saatlarından etibarən Bakını mənəvi və siyasi cəhətdən dəstəkləmişdir.

Sonra ermənilər suriyalı döyüşçülərin “müharibədə iştirakı” ilə bağlı saxta xəbərlər yaymağa başladılar. Döyüş meydanındakı uğursuzluqlarını gizlətmək üçün erməni tərəfi xarici mizdlü döyüşçülərin Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə dəstək verdiklərini iddia edərək bir sıra şəkillər paylaşmağa başladılar. Ermənistan hökuməti və lobbisi cəmiyyətdə belə bir təsəvvür yaratmaq istəyirdi ki, onların ordusu Azərbaycan Silahlı Qüvvələri ilə deyil, xarici mizdlularla “döyüşür”. Ancaq müharibə vaxtı heç bir tutarlı fakt təqdim edə bilmədilər. Əslində, Bolqarıstanın araşdırma mərkəzi olan Xəzər və Qara Dəniz Tədqiqat Fondu (CCBS) tərəfindən aparılan bir araşdırmada bu iddianın yalan olduğu sübut edilmişdi. Fondun məlumatına görə, mənbə erməni əsilli suriyalı tvitter istifadəçisi Kevork Almasyanın yaydığı saxta məlumat imiş. Heç bir konkret və etibarlı mənbəyə istinad etmədən Almasyan, Suriya mizdluları ilə bağlı “düşüncəsini” bir fakt kimi təqdim etmişdir (Şəkil 2). Almasyanın 2020-ci il sentyabrın 21-də paylaşdığı tvitdə qeyd olunur: “*Türkiyə Suriya mizdlularının ilk qrupunu növbəti həftənin çərşənbə günü Azərbaycana göndərəcək. Mizdlular aylıq məvacibi 600 dollar olmaqla Ermənistana qarşı döyüşəcəklər*” [17].



Şəkil 2. Kevork Almasyanın saxta tviti [17]

Eyni gün özünü araşdırmaçı jurnalist kimi təqdim edən Lindsey Snellin Almasyana istinadən “Türkiyə tərəfindən dəstəklənən Suriya Milli Ordusu”nun yerləşdirilməsi ilə bağlı hesabatını tvitterdə paylaşdığı müəyyən edilmişdir (Şəkil 3). Snell, eyni zamanda bir təyyarədə naməlum şəxslərin fotosunu da paylaşmışdı. Fotoşəkil “Həmzə Alayının” Bakıya gəlişinə dair bir şərhə müşayiət olunmuşdur (Şəkil 4). “*Snellin erməni və kürdlərə olan rəğbətini onun əvvəlki tvitlərindən də görmək olar*” deyərək mənbə bildirir [18].



Şəkil 3. Lindsey Snelin əsassız tvitləri [19]

Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, Lindsey Snelin tvitləri onun fiziki olaraq Ermənistanda olmasını sübut edir və bu da onun obyektivliyi və qərəzsizliyi ilə bağlı suallar doğurur. Təəssüf ki, bu tvitlər, hətta Yunan City Times və France 24 kimi Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı çox qərəzli olan müxtəlif media orqanları tərəfindən də paylaşılmışdı. Xəzər və Qara Dəniz Tədqiqat Fondu qeyd edir ki, “Həməzə Alayı” ilə bağlı sonrakı məlumatlarda mənbə kimi Snelin əsassız tvitlərinə istinad edilmişdir [12].

Üçüncü tərəfləri müharibəyə cəlb etmək üçün Ermənistanın bütün yollara əl atması da məlum faktır. Regionda Ermənistanın İkinci Qarabağ müharibəsinə cəlb etmək fikrində olduğu iki ölkə var idi: Rusiya və İran. Ermənistanın ümid etdiyi kimi, hər ikisi eyni hərbi blokda – KTMT-də olduğu üçün müharibəyə müdaxilə edəcəyi ən çox ehtimal olunan ölkə Rusiya idi. Sonra Ermənistan İsrail–Azərbaycan istə münasibətlərini ön plana çıxararaq İran variantından istifadə etməyə başladı. Sırr deyil ki, bu əməkdaşlıq İranı qıcıqlandırır, lakin Ermənistanı açıq şəkildə dəstəkləmək üçün heç bir əsas vermir (İranın Ermənistana gizli dəstəyi müharibə dövründə sübut edilmişdir). Bundan başqa, İran və Ermənistan Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra həmişə yaxşı münasibətdə olublar. Bununla belə, İranda yaşayan 30 milyona qədər azərbaycanlının İkinci Qarabağ müharibəsi başlayandan etibarən soydaşlarına dəstək verməsi hamıya məlumdur. Ermənilər bunun fərqlində idilər və İranla Azərbaycan arasındakı münasibətləri korlamağa çalışırdılar. Buna görə də Ermənistan tərəfi müxtəlif media platformaları vasitəsilə dezinformasiya (əsasən saxta fotolar) yaymağa başladı ki, guya Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri Ermənistan qoşunlarını hədəf alarkən İran ərazisinə mərmilər atır. Xüsusilə, vurğulamaq lazımdır ki, hətta Ermənistan Müdafiə Nazirliyi də bu iddianı dəstəkləmişdi [20]. Lakin diplomatik böhran baş vermədən bu dezinformasiyanın qarşısı uğurla alındı. Belə ki, Tehran bunun baş vermədiyini və fotoların saxta olduğunu bildirdi. Bundan başqa, Ermənistan tərəfi gürcü polisinin Azərbaycana gələn Türkiyə hərbi yüklərini müşayiət etdiyini iddia edən bir video yaymışdı. Bu hekayə hətta erməniləri dəstəkləməsi ilə yadda qalan Sovolyevin televiziya proqramında da işıqlandırılmışdı. Hekayə, videoda görünən yük maşınlarından birinin üzərində olan “Bayraktar” yazısına əsaslanır. Erməni tərəfi “Bayraktar” TB-2 PUA-larını diqqət mərkəzinə gətirmək istəyirdi. Əslində, Giorgi Molodininin dediyi kimi, yük maşınındakı yazının hərbi istehsal və ya mövcud qarşıdurma ilə heç bir əlaqəsi yox idi, “Bayraktar” Türkiyənin logistik şirkətidir [21].

Ermənistan tərəfi Azərbaycanda vətəndaşları ruhdan salmaq, Ermənistan və Qarabağdakı erməniləri motivasiya etmək üçün də dezinformasiyadan geniş istifadə edirdi. Bəzi məqamların üzərində dayanıq. İkinci Qarabağ Müharibəsi başlayandan dərhal sonra Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi döyüşdə fərqlənən əsgərlərin şəkillərini və onlar haqqında məlumatları nazirliyin internet sahifəsində paylaşmağa başladı. Bu müharibədə yüzlərlə əsgərin şəhid olduğu məlum məsələdir və şəkilləri internetdə paylaşılan bəzi əsgərlərin şəhid olması da qeyri adi bir hadisə deyil. Bu halda ermənilər nə etdilər? Bəzi cəsədlərin həmin fərqlənən əsgərlərə aid olduğunu və onları öldürərək necə qisas aldıklarını sosial mediada paylaşmağa başladılar. Aydınır ki, onları qəsdən seçib öldürməmişdilər. Deyək ki, artilleriya atəşi nəticəsində müharibədə şəhid olanlar var idi. Ermənilər bunu elə təqdim edirdilər ki, guya həmin əsgərləri məqsədli şəkildə öldürmüşdülər. Əsgərlərin cəsədləri göstərilən videolar fərqli proqramlardan istifadə edilərək hazırlanmışdı. Məsələ burasındadır ki, əsgərin

müharibədə şəhid olması real idi, lakin ermənilərin təqdim etdiyi cəsədlərin fotosəkili real deyildi. İstənilən halda xalqın əhval-ruhiyyəsinə təsir edirdi. Bundan əlavə, ermənilər Azərbaycanın adından saytlar açmaqla da öz məkrli dezinformasiya kampaniyalarını həyata keçirməyə çalışırdılar. Məsələn, guya müharibədə həlak olan və yaralanan hərbiçilərin məlumat bazasını özündə əks etdirən Hamimiz.com saytı fəaliyyət göstərirdi (Şəkil 4).



Diqqət.

Sahifəmizdə cəbhədə döyüşən əsgərlərimiz haqqında məlumat verəcək. Təəssüf ki, haqlı və ədalətli mübarizədə igitlərimiz şəhid oldular. Qoy bu gün dünya bilsin ki, hər bir şəhidimizə görə ermənilər xeyli sayda canlı qüvvə və zirehli texnikanı itirib. Biz son nəfəsədək mübarizəmizi davam etdirəcəyik. Əmin olun ki, Qələbəmiz nə qədər ağır olursa da, Allahın köməyi ilə torpaqlarımızı işğaldan azad edəcəyik.

Axtarışda cəbhədə mübarizə edən igidinizin ad soyadını daxil edin və biz onun haqqında ən son məlumatları verməyə çalışacağıq. Bəzi məlumatlar hələ də yenilənməib. Sizdən daha anlayışlı olduğunuzu xahiş edirik.

Adı Soyadı Axtarış

Növbəti yeniləmə 15:00

Şəhid olub 4030

İtkin düşüb 6534

ABBASOV TEYMUR ƏLİ	Ətraflı
ABBASOV VAHİD ABBAS	Ətraflı
ABBASOV ZİYA ƏKRƏM	Ətraflı
ABBASOVA ADİLƏ ORUC	Ətraflı
ABBASOVA CEYRAN ƏLİ	Ətraflı

Şəkil 4. Hamimiz.com saytının saxta axtarış sistemi

Sözsüz ki, bu saytda axtarış edən şəxs hərbi xidmətdə olduğunu bildiyi bir əsgərin adını yazacaq. Bu zaman nə baş verir, adı yazılan əsgər barədə “şəhid olmuş” və ya “itkin düşmüş” məlumatı çıxır. Psixoloji olaraq, məlumat axtaran şəxs travma keçirir, əhvalı pozulur, istər-istəməz həmin saxta informasiyanı yaymağa başlayır. Lakin sonradan məlum olur ki, həmin saytda adı axtarılan istənilən azərbaycanlı həlak olmuş və ya yaralanmış kimi qeyd olunur. Burada əsas məqsəd Azərbaycan xalqını ruhdan salmaq və ya əhali arasında xaos yaratmaq idi. Bundan əlavə, düşmən sistemə adı daxil olan əsgərlər barədə məlumat toplayırdı. Oxşar feyk xəbər portalı Şəhidlər.info da Azərbaycan auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdu, ancaq həqiqətən də şəhid olan hərbiçilər haqda informasiya təqdim edirdi. Bu kanalın sahibləri şəhid olanlar haqda məlumatı rəsmi mənbələrdən əvvəl (Azərbaycanda şəhidlərin adları ancaq müharibə bitəndən sonra açıqlandı) yayırdı [22]. Eyni informasiya erməni dilində yayılısaydı, sözsüz ki, heç bir azərbaycanlı bu xəbər portalına etibar etməzdi. Ancaq Ermənistandan idarə olunan bu sayt Azərbaycan xalqının məlumatlandırılmasına deyil, Ermənistanın dezinformasiya kampaniyasına xidmət edirdi. Bu qəbildən olan saytların siyahısını daha da genişləndirmək olar.

Noyabrın 8-də Şuşa azad edildikdən sonra Ermənistan hökuməti bütün söylərinin boşa çıxdığını və kapitulyasiya aktına imza atmağın qaçılmaz olduğunu başa düşdü. Xatırladaq ki, Şuşa azad edilənə qədər Ermənistan hökuməti və mediası saxta xəbərlərlə xalqı aldatmaqda müvəffəqiyyətli idi. Belə ki, Ermənistan Müdafiə Nazirliyinin rəsmiləri Azərbaycan Ordusunun azad etdiyi torpaqlardan taktiki olaraq geri çəkildiklərini açıqlayır, hətta bəzi bölgələri itirdiklərini inkar edərək dezinformasiya yayırdılar. Məsələn, oktyabrın 9-da Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı, Prezident İlham Əliyev Hadrut qəsəbəsinin azad olduğunu bəyan etdi, lakin oktyabrın 10-da ermənilər Hadrut şəhərində separatçıların lideri Arayik Haruturyanın videosunu paylaşırdılar. Bu videoda hərbi geyimli Haruturyan əsgərlərin qarşısında çıxış edir və onlara təlimat verir (Şəkil 5).



Şəkil 5. Arayik Harutyunyanın Hadrutda çəkildiyi iddia edilən fotosu [23]

Bu video yayımlandıqdan dərhal sonra Ermənistan və Rusiyadakı, demək olar ki, bütün media orqanları Hadrutun Ermənistan silahlı qüvvələrinin nəzarəti altında olması xəbərini yaydılar. Hadrut qəsəbəsini itirən erməni tərəfi qəsəbənin köhnə videolarını yayaraq yerli əhali arasında narahatlığı azaltmağa çalışırdı. Təbii ki, sadə insanlar bu saxta xəbərə inanırdılar. Əslində bu video Hadrutun Azərbaycan Ordusu tərəfindən azad edilməsindən xeyli əvvəl çəkilmişdi. Başqa bir səbəb, son 200 ildə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərini azad edən ilk lider kimi Prezident İlham Əliyevin formalaşan yüksək imicinə xələl gətirmək idi. Qeyd etmək lazımdır ki, WarGonzo xəbər portalının sahibi, erməni oliqarx tərəfindən maliyyələşdirilən və himayə olunan jurnalist Semyon Peqov erməni xalqını bu hekayəyə inandırmaq üçün çox səy göstərmişdi. Semyon Peqov İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı dezinformasiyanı fəal şəkildə yayan bir jurnalist kimi xatırlanır. Hadrutun fotosunu 9 oktyabrda WarGonzonun Telegram kanalında yayımlayan Peqov bildirmişdi: “Kimsə Hadrutu aldı? WarGonzonun komandası oradan yeni qayıdıb. Şəhər ermənilərin nəzarətindədir” (Şəkil 6) [24].



Şəkil 6. Semyon Peqov 9 oktyabrda Hadrutda olduğunu iddia edir [24]

Ermənistan Müdafiə Nazirliyinin nümayəndəsi Artsrun Ovannisyan da Hadrutda olduğunu bildirmişdi: “Hazırda Hadrutdayam və nədənsə burada yalnız erməniləri görürəm”. Separatçı rejimin sözcüsü Vahram Poqosyan, Hadrutun azad edilməsinin tamamilə yalan olduğunu demişdi [12]. Daha

sonra Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi Hadrutun yeni videosunu paylaşdı [25] və Ermənistanda ümumxalq yalanını ifşa etdi. Noyabrın 10-da paylaşılan başqa bir videoda Semyon Peqov iddia edir: “*Şuşanın müdafiəsi davam edir. Ermənilər şəhəri təslim etmək istəmirlər*”. Video müsahibəni canlı olaraq təqdim edir və inandırıcı bir səhnə yaratmağa çalışır. Fakt budur ki, Şuşa şəhəri bir neçə gün idi ki, tamamilə Azərbaycan Ordusunun nəzarətində idi və Azərbaycan Prezidenti artıq Şuşanın azad olduğunu rəsmən elan etmişdi [26, s.87].

Qeyd olunmalıdır ki, müharibə zamanı Ermənistanın “saxta xəbərlər yaymaq strategiyası” dayanmadan işləmişdir. Bunu keçmiş yüksəkrütbəli hərbiçisi Movses Akopyan da öz çıxışında təsdiqləmişdir: “*44 günlük müharibədə yayılan yalanlar ölkəni dərin böhran vəziyyətinə saldı. Ermənistan Müdafiə Nazirliyinin məlumat mərkəzinin vəzifələrindən biri düşməni çaşdırmaq olsa da, yalanların miqdarı 30%-i keçməməli idi, amma 100% idi*” [27]. Şuşa azad edildikdən sonra artıq belə dezinformasiyalar yaymaq mümkün deyildi. Xüsusilə, vurğulanmalıdır ki, Ermənistan tərəfindən yayılan dezinformasiyaların böyük əksəriyyəti Azərbaycan tərəfindən uğurla aşkar edilmiş və əks-argumentlər verilmişdir.

Nəticə

Hədəf auditoriyasına təsir etmək üçün yanlış məlumatları media vasitəsilə yayma taktikası, xüsusilə son bir neçə ildə hibrid müharibə vasitəsi kimi təqdim edilməkdədir. Tədqiqatdan əldə edilən nəticələr göstərir ki, medianın İkinci Qarabağ müharibəsində də danılmaz təsiri var. Bu təsirin müsbət və ya mənfi olması mübahisəlidir, müzakirələrə və elmi araşdırmalara açıqdır. Ermənistanın dezinformasiya kampaniyası aparmaq üçün mediadan geniş istifadə etdiyini sübut edən çoxlu etibarlı mənbələr və tutarlı faktlar var. Təəssüf ki, bir çox media orqanları istər-istəməz qlobal nüfuzlarına xələl gətirərək bu kampaniyanın tələsinə düşürlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan İrəvan və onun xarici havadarlarının apardığı dezinformasiya kampaniyasının qarşısını uğurla aldı, etibarlı əks-argumentlər təqdim etdi və medianı yenilənmiş məlumatlarla təmin etməklə beynəlxalq aləmdəki mövqeyini möhkəmləndirdi. Əgər Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı və sonrasındakı media vasitəsilə aparılan dezinformasiya kampaniyasının qarşısını ala və ya təsirlərini azalda bilməsəydi, Bakı üçün yarana biləcək neqativ nəticələri təsəvvür etmək o qədər də çətin deyil. Bu baxımdan, Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsinin informasiya cəbhəsində qazandığı uğurları davam etdirməli, dezinformasiya kampaniyaları ilə mübarizə mərkəzləri quran aparıcı ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Kyrychok, A.P. The history of the information warfare concept // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, – 2017. Volume 21, Issue 130, – p. 54-58.
2. Golovchenko, Y., Hartmann, M., Adler-Nissen, R. State, media and civil society in the information warfare over Ukraine: citizen curators of digital disinformation: [Electronic resource] / – September 24, 2021. URL: <https://academic.oup.com/ia/article/94/5/975/5092080>.
3. Puddephatt, A. Voices of war: Conflict and the role of the media: [Electronic resource] / – April 2006. URL: <https://bit.ly/3Bubwte>.
4. Bukhari, Sh. Hybrid Warfare and the Role of Social Media: [Electronic resource] / – January 24, 2020. URL: <https://bit.ly/3sfHMvC>.
5. Dunay, P., Roloff, R. Hybrid Threats and Strengthening Resilience on Europe’s Eastern Flank: [Electronic resource] / – March 2017. URL: <https://bit.ly/3n1tFZZ>.
6. Sahin, K. Germany Confronts Russian Hybrid Warfare: [Electronic resource] / – July 26, 2017. URL: <https://bit.ly/39uvfms>.
7. Barbarosie, A. Moldova battles hybrid threat: [Electronic resource] / – August 12, 2019. URL: <https://bit.ly/3svWjmU>.
8. Aslam, Sh., Hayat, N., Ali, A. Hybrid warfare and social media: need and scope of digital literacy // Indian Journal of Science and Technology, – 2020. 13 (12), – p. 1293-1299.

9. Wiczcerek, M. Social Media as a Tool in Hybrid Warfare [REPORT]: [Electronic resource] / – July 27, 2016. URL: <https://bit.ly/2ORpsex>.
10. Shafiyev, F., Jafarova, E. Armenia-Azerbaijan Propaganda War and American Media Bias: [Electronic resource] / – December 26, 2020. URL: <https://bit.ly/3dngmQl>.
11. Shafiyev, F. How Armenian myths helped Azerbaijan's victory: The Second Karabakh war and the historical context of the information war: [Electronic resource] / – March 16, 2021. URL: <https://bit.ly/3uTOzg4>.
12. Information, Media, Security Environment / edited by M.Banasik, P.Gawliczek, A.Rogozinska. – Warsaw: Difin, – 2020. –252 p.
13. Oates, S. The easy weaponization of social media: why profit has trumped security for U.S. companies: [Electronic resource] / Digi War, – May 11, 2020. p. 1-6. URL: <https://bit.ly/3eZvcMr>.
14. 558 павших и 1293 раненых: voskanapat.info опубликовал данные о потерях Азербайджана во время Апрельской войны: [Электронный ресурс] / – 17 Август, 2017. URL: <https://bit.ly/3xrQevl>.
15. Kırdemir, B. Karabakh War in online news and social media: representation, confrontation and maneuvers of information: [Electronic resource]. – January 2021. URL: <https://bit.ly/32hpsHT>.
16. Mirovalev, M. Armenia, Azerbaijan battle an online war over Nagorno-Karabakh: [Electronic resource] / – October 15, 2020. URL: <https://bit.ly/3gcK0JH>.
17. Syrians of Armenian origin disseminate fake news on use of mercenaries in Karabakh fighting – ANALYSIS: [Electronic resource] / – October 10, 2020. URL: <https://bit.ly/3xXuSX3>.
18. Aslan, D. Research reveals extent of Armenian fake news on mercenaries in Nagorno-Karabakh conflict: [Electronic resource] / – October 8, 2020. URL: <https://bit.ly/3v3DsRO>.
19. Virtual life of Syrian Ghost Fighters in Karabakh: [Electronic resource] / URL: <https://bit.ly/2RGj4rs>.
20. Azerbaijani Artillery Shells Fall on Iranian Territory: [Electronic resource] / – November 3, 2020. URL: <https://bit.ly/3egSTPQ>.
21. Molodini, G. The Second Karabakh War & the Information Warfare in Georgian-Armenian Relations: [Electronic resource] / – December 24, 2020. URL: <https://bit.ly/3xjs8my>.
22. Babayev, E. İkinci Qarabağ müharibəsində informasiya silahı. Azərbaycan dəyərləndirmə: [Elektron resurs] / – 17 aprel, 2021. URL: <https://bit.ly/3nQ65zY>.
23. Arayik Harutyunyan met with servicemen who repelled the adversary assault in direction of Hadrut: [Electronic resource] / – October 10, 2020. URL: <https://bit.ly/33vCzWn>.
24. Russian WarGonzo publishes footage from Hadrut: [Electronic resource] / – October 9, 2020. URL: <https://bit.ly/3wYujvS>.
25. İşğaldan azad olunan Hadrut qəsəbəsi: [Elektron resurs] / – 13 oktyabr, 2020. URL: shorturl.at/hsKLW.
26. Piriyeв Н. İkinci Qarabağ müharibəsi. Hərbi-siyasi təhlil / Н.Пiriyeв, R.Tahirov, X.İskəndərov. – Bakı: – 2021. – 176 s.
27. Sofuoglu, M. Why Azerbaijanis and Armenians have been fighting for so long: [Electronic resource] / – July 16, 2020. URL: <https://bit.ly/3shBsV3>.

Аннотация

Место и роль медиа в кампании дезинформации Армении

(На примере Второй Карабахской Войны)

Хаял Искандаров

В статье исследуется генезис информационной войны, приводятся примеры из разных периодов. Автор разъясняет суть дезинформационной кампании, проводимой Арменией во время Второй Карабахской Войны, обосновывает роль медиа в реализации такой политики.

Ключевые слова: информационная война, медиа, фейк, социальные сети, дезинформация.

Abstract

The place and role of the media in Armenia's disinformation campaign

(In the example of the Second Karabakh War)

Khayal Iskandarov

The article examines the genesis of the information war, presents examples from different periods. The author explains the essence of the disinformation campaign carried out by Armenia in the Second Karabakh War, substantiates the role of the media in the implementation of such a policy.

Keywords: information war, media, fake, social media, disinformation.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.09.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 04.10.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 25.10.2021

UOT 613

**KURSANTLARIN GÜNDƏLİK QIDA RASİONUNUN ƏRZAQ YIĞIMI
VƏ ONUN GİGIYENİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ****tibb xidməti baş leytenantı Aylin Ağasiyeva***Müdaifə Nazirliyinin Sanitariya-Epidemioloji Nəzarət Mərkəzi*

E-mail: aylinagasiyeva@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseydə aparılmış tədqiqatlarda kursantların gündəlik qida rasionuna daxil edilən ərzaqların çeşidi, makronutriyent tərkibi və enerji dəyərinin səviyyəsi araşdırılır. Alınan məlumatlar liseydaxili normalarla (bu normalarda əsasən ərzaq məhsullarının adı və miqdarı öz əksini tapır) və mövcud gigiyenik normativlərlə müqayisə edilir və gigiyenik qiymətləndirilir. Müəyyən olunmuşdur ki, kursantların gündəlik menyusunun ərzaq məhsulları sayına və çeşidinə görə yeniyetmə orqanizminin səmərəli qidalanmasına qoyulan tələblərə əsasən cavab verir. Bununla yanaşı, menyu cədvəlində bəzi ərzaqların (kəsmik, xama, mal əti, kartof, göyərtili və s.) miqdarı liseydaxili normalardan az, bəzilərinin isə (çörək, yarmalar və paxlalılar, şəkər, çuğundur və s.) menyuya izafi daxil edilməsi qeydə alınmışdır. Buna müvafiq olaraq, rasionun kimyəvi tərkibini təşkil edən makronutriyentlərin miqdarı və enerji dəyəri gigiyenik normalardan çox yüksək olmuşdur.

Açar sözlər: hərbi lisey, kursantların qidalanması, menyu, ərzaq yığılı.

Giriş

Əhalinin sağlamlığının qorunub saxlanmasında və möhkəmləndirilməsində, xəstəliklərin qarşısının alınmasında səmərəli qidalanma əvəzedilməz amil hesab edilir. Səmərəli qidalanma orqanizmin boyatması və inkişafını, xəstəliklərə qarşı müqavimətini, iş qabiliyyətinin yüksəlməsini, ətraf mühitə adekvat adaptasiyasını təmin edir [1]. Müasir insanın qidalanmasının xarakteri və strukturu bir sıra alimentar əsaslı xəstəliklərin, o cümlədən mədə-bağırsaq sistemi, ürək-damar sistemi xəstəliklərinin, dəmir defisitli anemiyaların, şəkərli diabetin, piylənmənin, onkoloji patologiyaların və s. inkişafı üçün risk amilinə çevrilməkdədir [2].

Xüsusən uşaq və yeniyetmələrin boyatmasının, inkişafının və formalaşmasının intensiv dövründə orqanizmin səmərəli qidalanmaya ciddi ehtiyacı vardır. Bu dövrdə uşaqların qida rasionu tarazlaşdırılmış olmalı, qida və bioloji dəyərinə görə orqanizmin fizioloji tələbatına cavab verməlidir. Belə qida rasionunun tərkibi heyvani və bitki mənşəli ərzaq məhsulları, xüsusən tərkibində bioloji fəal maddələr saxlayan ərzaqlarla zəngin olmalıdır [3; 4].

Müəyyən edilmişdir ki, səmərəli olmayan, istər orqanizm üçün vacib sayılan qida maddələrinə, istərsə də enerji dəyərinə görə orqanizmin fizioloji tələbatını ödəməyən qidalanma uşaq və yeniyetmə orqanizminin inkişafdan qalmasına, ətraf mühit amillərinin əlverişsiz təsirlərinə müqavimətinin azalmasına, premorbid vəziyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olur və bir sıra xroniki xəstəliklərin inkişafına zəmin yaradır [5].

Son vaxtlar hərbi yönümlü təhsil müəssisələri kontingentinin, xüsusən orta ixtisas məktəbləri və liseylər səviyyəsində təhsil alan yeniyetmələrin qidalanmasının tibbi-sosial aspektlərinin, onun elmi əsaslarının tədqiqi diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, orta məktəblərin aşağı siniflərindən və ailə şəraitindən birdən-birə hərbi lisey şəraitinə düşən yeniyetmələrin yeni şəraitə adaptasiyası, belə şəraitdə davranışı və xüsusən qidalanması ilə əlaqədar adəti stereotiplərinin pozulması baş verir [6; 7].

Beləliklə, yeniyetmələrin sağlamlığının formalaşmasında qidalanma amilinin rolunun müasir dövrdə gigiyena elminin aktual problemlərindən biri olduğunu nəzərə alaraq, Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi lisey kursantlarının gündəlik qida rasionunun ərzaq tərkibinin orqanizmin adekvat qidalanmasının

təmin edilməsinin gigiyenik qiymətləndirilməsi istiqamətində araşdırılması hazırkı tədqiqatların əsas məqsədi olmuşdur.

Tədqiqatın materialları və üsulları

Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi lisey kursantlarının qidalanması əhalinin müxtəlif qruplarının qidalanmasının ictimai qidalanma formasına aiddir. Liseydə kursantların qidalanma vəziyyətinin öyrənilməsi məqsədilə 1 ayın hər günü üçün tərtib edilmiş menyu cədvəllərindən ixtiyari seçilmiş 10 ədədinin məlumatları araşdırılmışdır. Bu zaman kursantların gündəlik menyusuna daxil olan ərzaqların çeşidi və miqdarı təyin edilmiş və lisey normaları ilə müqayisə edilməklə gigiyenik qiymətləndirilmişdir.

Rasiona daxil edilmiş müxtəlif qida məhsulları ilə orqanizmin aldığı əsas qida maddələrinin və enerjinin miqdarı müvafiq cədvəllərə əsasən [8] müəyyən olunmuşdur. Əldə edilən məlumatların kursantların yaşına (15–16 yaş) müvafiqliyi və fizioloji normalara uyğunluğu mövcud gigiyenik normalarla [9] müqayisə olunaraq təhlil edilmişdir.

Materialın müzakirəsi

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseydə kursantlarının qidalanması lisey rəhbərliyinin təsdiq etdiyi liseydaxili normalarla tənzimlənir. Bizim tədqiqatlarda həmin normalara müvafiq olaraq tərtib edilmiş və kursantların faktik qidalanmasını əks etdirən menyu cədvəllərinin ərzaq tərkibi yalnız enerji tutumlu qida məhsulları nəzərə alınmaqla araşdırılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, kursantlara verilən rasionların menyu cədvəllərinə 38 adda enerji tutumlu ərzaq məhsulları daxil edilir. Mövcud gigiyenik normalara [9] görə menyuda enerji dəyəri olan ərzaqların sayı 32-dən az olmamalıdır. Bu baxımdan lisey kursantlarının qida rasionuna kifayət qədər çeşidli ərzaqlarının daxil edilməsi yeniyetmə orqanizminin müxtəlifmənsəli və müxtəlifmənsəli ərzaq məhsulları və onlardan asılı olan yüksək qida və bioloji dəyərə malik qida maddələri ilə (zülallar, yağlar, karbohidratlar, vitaminlər və mineral maddələr) təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Səmərəli qidalanmaya qoyulan gigiyenik tələblərə görə [10] bəzi qida məhsulları uşaqların rasionuna hər gün daxil edilməlidir. Digər məhsullar isə həftə ərzində 2–3 dəfə verilə bilər. Gündəlik olaraq uşaqlar süd, kərə yağı, bitki yağı, şəkər və çörək kimi qidaların sutkalıq normasını almalıdırlar. Balıq, yumurta, pendir, kəsmik, xama kimi ərzaqların hər gün rasiona daxil edilməsi mütləq deyil, bu məhsullar normaya müvafiq olaraq 7 və ya 10 günlük menyuya daxil edilməlidir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar müəyyən etmişdir ki, yeniyetmə yaşlı kursantlara gündəlik verilməli olan çörək, süd, şəkər, kərə yağı, bitki yağı və s. qidalar onların gündəlik menyularında və bütün qida qəbulu növbələrində qida payının tərkibinə daxil edilir. Məsələn, kursantların şam yeməyi rasionuna daxil edilən qida məhsullarının 1 aylıq menyusuna haqqındakı məlumatlar (Cədvəl 1) göstərir ki, çörək, balıq, kərə yağı, bitki yağı, şəkər tozu kimi qidalar uşaqlara hər gün verilir. Digər ərzaqların 10 ədəd menyu cədvəlinə daxil edilmə tezliyi müxtəlifdir. Belə ki, məsələn, vermişel 10 gündə menyuya cəmi 5 dəfə daxil edildiyi halda, kartof cəmi 2 dəfə, bulğur və qarabaşaq isə şam yeməyi menyusuna cəmi 1 dəfə daxil edilmişdir.

Kursantların gündəlik rasionuna daxil edilmiş ərzaqların müəyyən müddət ərzində təkrarlanma tezliyi və miqdarı ilə mövcud gigiyenik normalar və lisey normaları arasında müəyyən fərqlər də nəzərə çarpır (Cədvəl 1). Məsələn, menyuya hər gün balıq məhsullarının və pendirin daxil edilməsi yeniyetmə orqanizminin heyvani zülallara olan tələbatının davamlı olaraq təmin edilməsində prioritet rol oynayır. Bununla yanaşı, kursantların gündəlik rasionuna bəzi ərzaq məhsulları lisey normalarından az daxil edilir. Belə ki, lisey normalarına görə kəsmik və xamanın hər birinin miqdarı orta sutkalıq rasionda 30 q müəyyən edildiyi halda, rasiona bu məhsullar 12 q miqdarında (lisey normalından 2,5 dəfə az) daxil edilir.

Cədvəl 1. Cəmiş Naxçıvanski adına hərbi lisey kursantlarının 1 ay ərzində şam yeməyinin menyusuna daxil edilən ərzaqlar və onların miqdarı

Ərzaqların adı	Ayın günləri və menyuda ərzaqların miqdarı, q										Orta sutkalıq
	02	04	07	12	15	19	21	24	27	29	
Buğda çörəyi	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200
Un, I növ	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Bulğur	–	–	–	–	65	–	–	–	–	–	6,5
Qarabaşaq	–	–	75	–	–	–	–	–	–	–	7,5
Vermişel	–	–	–	70	–	75	65	–	70	70	35
Balıq	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120	120
Kərə yağı	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15
Bitki yağı	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15
Şəkər tozu	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30
Kök	10	–	10	10	–	10	10	10	10	10	8
Kartof	360	–	–	–	–	–	–	360	–	–	72
Pendir	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20

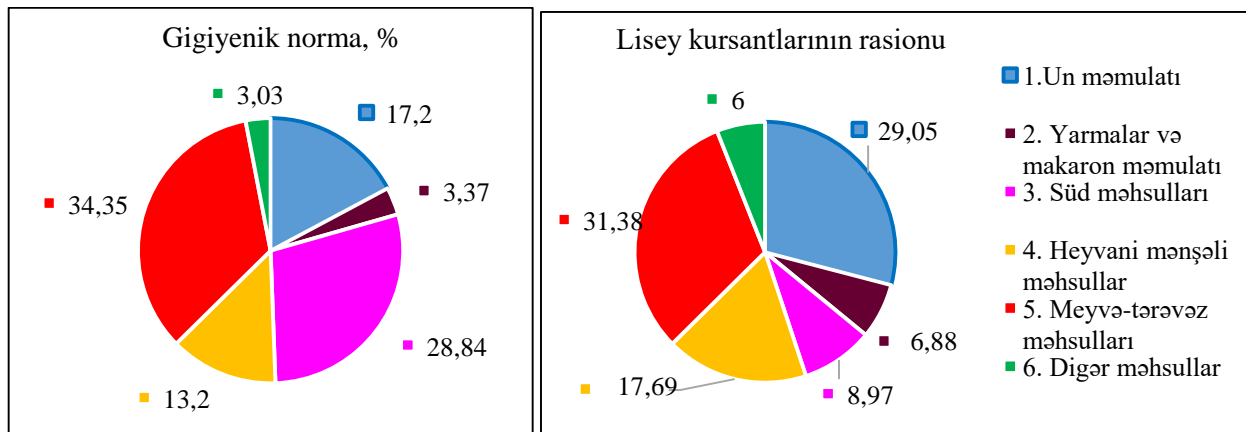
Bu məlumatlar göstərir ki, hərbi lisey kursantlarının gündəlik rasionunun ərzaq yığımı çeşidinə və mənsəyinə görə liseyin daxili normalarında əksini tapmış ərzaqların əksəriyyətindən kəmiyyətə elə də fərqlənmişdir. Lakin kursantların orta sutkalıq qida rasionunun ərzaq yığımı haqqında məlumatların müvafiq yaş və peşə qruplarına aid yeniyetmə oğlanlar üçün təsdiq edilmiş gigiyenik normaların göstəriciləri ilə müqayisəsi müəyyən etmişdir ki, müəyinə aparılan hərbi lisey kursantlarının orta sutkalıq qida rasionunun ərzaq yığımı və ayrı-ayrı ərzaq qruplarının qramlarla miqdarı gigiyenik normalardan çox yüksəkdir (Cədvəl 2). Məsələn, un məmulatlarının (çörək, un, qənnadı və s.) sutkalıq norması kursantlar üçün 660,5 q nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da gigiyenik normalarda verilmiş həmin məhsulların 185,01%-i qədərdir. Yarmalar və makaron məmulatlarının miqdarı normanın 223,57%-ni, digər məhsullar isə (bu qrupa şəkər, bitki yağı, cəm, tomat, kişmiş və s. daxildir) normanın 216,67%-ni təşkil etmişdir.

Cədvəl 2. Cəmiş Naxçıvanski adına hərbi lisey kursantlarının qəbul etdiyi qida məhsullarının orta sutkalıq miqdarı, cəmə görə %

№	Ərzaqların adı	Gigiyenik norma, q [9]	Cəmiş Naxçıvanski adına lisey, q	Normaya görə %
1.	Un məmulatı	357	660,50	185,01
2.	Yarmalar və makaron məmulatı	70	156,50	223,57
3.	Süd məhsulları	598,8	204	34,06
4.	Heyvani mənsəli məhsullar (ət, balıq, yumurta)	274	402,20	146,79
5.	Meyvə-tərəvəz	713	713,5	100,07
6.	Digər məhsullar	63	136,50	216,67
7.	Sutkalıq cəmi	2075,80	2273,20	

Bununla yanaşı, kursantların rasionunun ərzaq yığımı süd və süd məhsullarının kifayət qədər olmaması ilə xarakterizə olunur. Belə ki, inkişaf etməkdə olan orqanizm üçün vacib hesab edilən bu ərzaqların rasionda cəmi miqdarı gigiyenik normalardan 3 dəfəyə qədər az müəyyən edilmişdir (598,8 q normaya qarşı 204 q və ya normanın 34,06%).

Qeyd etmək lazımdır ki, kursantların rasionunun ərzaq yığımının sutkalıq kütləsində ayrı-ayrı ərzaq məhsullarının payı da gigiyenik normalardan fərqli xarakter daşıyır. Verilmiş şəkildən görüldüyü kimi, gigiyenik normalara görə un məmulatları sutkalıq ərzaq yığımının 17,2%-ni təşkil etməlidir. Bu göstərici kursantların rasionunda 29,05% olmuşdur. Süd və onun məhsullarının rasiondakı ümumi payı 28,84% normaya qarşı kursantların rasionunun cəmi 8,97%-ni təşkil etmişdir. Kursantların orta sutkalıq qida rasionunun ümumi kütləsi də qüvvədə olan normalardan yüksək olmuşdur (2075,80 q normaya qarşı 2273,20 q).



Şəkil 1. Hərbi lisey kursantlarının sutkalıq qida rasionunun ərzaq yığımının strukturu, %

Hərbi lisey kursantlarının qida rasionunun daxil olan məhsulların tərkibindəki əsas qida maddələrinin və enerji dəyərinin orqanizm üçün adekvatlığına görə paylanmasının gigiyenik normalara müvafiqliyi tədqiq edilib araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, kursantların sutkalıq qida rasionunun tərkibini təşkil edən əsas qida maddələrinin (zülallar, yağlar, karbohidratlar) faktik miqdarı ilə lisey normaları arasında nəzərə çarpan fərqlər yoxdur (Şəkil 1).

Bununla bərabər, qida rasionunun faktik makronutrient tərkibinin gigiyenik normalarla müqayisəsi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bütün orqan və sistemlərin əsas tərkib hissəsini təşkil edən və həyati proseslərlə sıx əlaqədə olan zülalların cəmi miqdarı ($140,82 \pm 9,11$ q) gigiyenik normanın 122,45% qədər olmuşdur. Digər makronutrientlərin miqdarı da gigiyenik normalardan yüksək olmuşdur. Buna müvafiq olaraq, sutkalıq qida rasionunun enerji dəyəri orqanizmin fizioloji tələbatını ödəyən 3290 kkal-yə qarşı 4283,93 kkal olmuşdur (Cədvəl 3).

Cədvəl 3. Cəmsid Naxçıvanski adına hərbi lisey kursantlarının qəbul etdiyi orta sutkalıq qida rasionunun makronutrient tərkibi

Qida maddələri		Makronutrientlərin sutkalıq miqdarı, q			Faktik miqdarın gigiyenik normaya görə səviyyəsi, %
		faktik miqdar	lisey norması	gigiyenik norma [9]	
Zülal	cəmi	140,82±9,11	141,07	115	122,45
	o cümlədən heyvan mənşəli	68,28	67,97	60	113,80
Yağ	cəmi	118,85±4,36	121,21	110	108,04
	o cümlədən bitki mənşəli	28,38	29,46	25	113,52
Karbohidrat		662,75±28,83	685,15	460	144,07
Z:y:k		1:1,90:4,70	–	1:2,14:4,03	–

Qeyd etmək lazımdır ki, gigiyenik normalara görə [10] gündəlik qida payında əsas qida maddələri arasındakı kütlə nisbəti (z:y:k) zülal vahid götürülməklə 1:1,1:4,8-ə bərabər olmalıdır. Bu nisbət, eyni zamanda qidalanmanın tarazlaşdırılmış olub-olmaması barədə də məlumat verir. Bizim tədqiqatların nəticələrinə görə həmin kütlə nisbətindən (z:y:k) faktik vəziyyəti 1:0,84:4,70 olmuşdur.

Beləliklə, tədqiqat aparılan liseydə kursantların qidalanmasının lisey normaları və bu normalar əsasında formalaşdırılmış orta sutkalıq qida rasionu ərzaq yığımında ayrı-ayrı ərzaq məhsullarının miqdarına, rasionun makronutriyent tərkibinə və enerji dəyərinə görə hazırda qüvvədə olan mövcud gigiyenik normalardan yüksək olması ilə xarakterizə edilir. Belə qidalanma yeniyetmələrdə izafi bədən kütləsinin formalaşmasına və piylənmə ilə əlaqədar bəzi məlum xəstəliklərin inkişafına zəmin yaratmaqla bərabər, qida maddələrinin orqanizm tərəfindən mənimsənilməsinin pozulmasına da səbəb ola bilər. Ona görə də 15–17 yaşlı yeniyetmə kursantların qidalanmasının müvafiq gigiyenik normalara uyğunlaşdırılması istiqamətində korreksiyası tövsiyə olunur.

Nəticə

Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi lisey kursantlarının sutkalıq qida rasionunun ərzaq yığımı ərzaq məhsullarının sayına, çeşidinə və mənşəyinə görə müvafiq kontingentin qidalanmasının təşkilinə aid sanitariya-epidemioloji tələblərə əsasən cavab verir.

Kursantların orta gündəlik qida payının tərkibinə daxil edilən bəzi ərzaq məhsullarının faktik miqdarı ilə müvafiq gigiyenik normalar arasında statistik əhəmiyyət daşıyan fərqlər vardır. Menyuya karbohidrat tərkibli qida məhsullarının çox daxil edilməsi rasionun enerji dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla yanaşı, kursantların qidalanmasını tarazlaşdırılmamış qidalanma kimi xarakterizə etməyə əsas verir.

Kursantların qidalanmasının təşkilinə aid lisey rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilmiş normalarda əksini tapmış və kursantların gündəlik qida rasionunun əsasını təşkil edən ayrı-ayrı ərzaq məhsullarının kütlə miqdarı hazırda qüvvədə olan sanitariya qayda və normalarında verilmiş və müvafiq kontingentin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olan fizioloji göstəricilərdən yüksəkdir. Nəticədə rasionun makronutriyent komponentlərinin kütlə nisbətlərinin dəyişməsinə görə belə qidalanma gigiyenik nöqteyi-nəzərdən qeyri-qənaətbəxş qidalanmanın izafi qidalanma forması kimi xarakterizə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Поздняковский, В.М. Эволюция питания и формирование нутринома современного человека // Индустрия питания, – 2017, №3, – с. 5-12.
2. Кочкорова, Ф.А., Эсенаманова М.К., Эрбаев А.Т. Пищевое поведение и здоровье школьников // Вестник КГМА им. И. К. Ахунбаева, – 2018, № 1, – с.137-144.
3. Кучма, В.Р. Вызовы XXI века: гигиеническая безопасность детей в изменяющейся среде (часть II) // Вопросы школьной и университетской медицины и здоровья, – 2016, № 4, – с. 4-23.
4. Сохиев, А.В., Минаев, Б.Д. Гигиеническая оценка питания детей в общеобразовательных учреждениях города Ставрополя с учетом различных технологий приготовления пищи // Медицинский вестник Северного Кавказа, – 2014, Т. 9, № 3, – с. 242-244.
5. Герасименко, Н.Ф., Позняковский, В.М., Челнакова, Н.Г. Здоровое питание и его роль в обеспечении качества жизни // Технологии пищевой и перерабатывающей промышленности АПК - продукты здорового питания, – 2016, № 4 (12), – с. 52-57.
6. Носова, Е.И. Особенности питания и пищевого статуса студенческой молодежи Оренбургской области // Сборник статей III Всероссийского и II Международного конкурса молодых ученых «Гигиеническая наука – путь к здоровью населения». ФГБОУ ВО СамГМУ Минздрава России, Союз гигиенистов, – Самара, 2020, – с. 123-132.
7. Оконечникова, Л.В., Сыманюк, Э.Э., Усольцева, Н.В. Исследование личностной и групповой компоненты социально-психологической адаптации у суворовцев // Педагогическое образование в России, – 2017, № 11, – с. 102-108.

8. Скурихин, И.М. Таблицы химического состава и калорийности российских продуктов питания: Справочник / И.М. Скурихин, В.А. Тутельян. – Москва: ДеЛи принт, 2007. – 276 с.
9. СанПиН 2.4.5.2409-08 «Санитарно-эпидемиологические требования к организации питания, обучающихся в общеобразовательных учреждениях, учреждениях начального и среднего профессионального образования» // Бюллетень нормативных и методических документов госсанэпиднадзора, – Москва: 2008, Выпуск 4 (34), – с. 79-118.
10. Солтан, М.М. Гигиенические требования к организации питания детей и подростков: учеб. метод. пособие. / М. М. Солтан, Т.С. Борисова, – Минск: БГМУ, – 2017. – 68 с.
11. МР 2.3.1.2432-08. Нормы физиологических потребностей в энергии и пищевых веществах для различных групп населения Российской Федерации / Методические рекомендации (утв. Роспотребнадзором 18.12.2008). – Москва: 2016. – 25 с.

Аннотация

Продуктовый набор суточного пищевого рациона курсантов и его гигиенические характеристики

Айлин Агасиева

В исследовании, выполненного в военном лицее им. Джамшида Нахичеванского, изучен продуктовый набор, макронутриентный состав и энергетическая ценность суточного пищевого рациона курсантов. Полученные данные были сопоставлены с внутрилицейными нормами (в этих нормах отражены наименования и количество продуктов) и существующими гигиеническими нормативами.

Было установлено, что пищевые продукты в меню суточного рациона курсантов в основном отвечают гигиеническим требованиям, предъявляемым к рациональному питанию подросткового организма. Вместе с тем, отмечается количественное отставание некоторых продуктов (творог, сметана, говядина картофель, зелень и др.) от внутрилицейного норматива и избыточное количество таких продуктов, как хлеб, крупы и бобовые, сахар, свекла. В соответствии с этим, установлено также значительное превышение гигиенических норм уровни компонентов макронутриентного состава и энергетической ценности суточного рациона.

Ключевые слова: военный лицей, питание курсантов, меню, продуктовый набор.

Abstract

Food collection of cadets' daily ratio and its hygiene features

Aylin Agasiyeva

In a study carried out at the military lyceum Dj. Nakhichevansky, the food set, macronutrient composition and energy value of the daily diet of cadets were studied. The data obtained were compared with the intrapersonal norms (where the names and quantities of products are reflected) and the existing hygienic standards.

It was found, that the food products in the cadets' daily ration menu basically meet the hygienic requirements for the rational nutrition of the adolescent body. At the same time, there is a quantitative lag of some products (cottage cheese, sour cream, beef, potatoes, greens, etc.) from the internal standard and an excessive amount of products such as bread, cereals and legumes, sugar, beets. In accordance with this, a significant excess of hygienic standards was also established for the levels of components of macronutrient composition and the energy value of the daily diet.

Keywords: military lyceum, food for cadets, menu, food set.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.08.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 04.09.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 27.09.2021

ELMİ MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi-xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı və telefon nömrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5–6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldıkları elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6–10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnə bilər. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilməklə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat”dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə müəllif(lər)in ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков – азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание) и воинское звание для военнослужащих, место работы с указанием адреса(ов), адрес электронный почты и номер телефона. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском,

русском и английском языках (состоящих из 5–6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6–10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводится краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

При составлении библиографического описания должны соблюдаться требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела «Использованная литература», кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора(ов).

RULES FOR COMPILING SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this journal must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by its scope (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, and national security). The articles can be submitted in three (Azerbaijan, Russian and English) languages.

An article should be typed in MS WORD text edited in Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) indexes are to be put on the left top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific position, military rank for servicemen), the names of the institutions, where the authors work for, the address of the very institutions, authors' e-mail account and phone numbers must be given in bald black colour. After this information, keywords in three languages (Azerbaijan, Russian, English) consisting of 5–6 words, then abstract (no more than 100 words) in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results achieved by the author(s), scientific significance, practicality are to be briefly written in the abstract.

The text of the article is to be 6–10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right bottom of each page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photos may be included by inserting them in the text of the article.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence, which is extracted from a source. (For example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of the article is to be in the same sequence with the citations in the article. The sources of the late 10 years should be preferred in the reference list.

While giving the bibliographic description, the requirements of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be met.

The abstract of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The abstracts in various languages must be appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality of the subject, essence for applicability are to be reflected in the abstract. The abstracts must be scientifically and grammatically edited. In either abstract, the full name of the article and the author must be put on.

Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will be published in the journal after being considered by the editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

Çapa imzalanıb 23.05.2022. Ofset çap üsulu.
Formatı 60/84 1/8. Fiziki ç.v.7,5. Sifariş 571.

Hərbi Nəşriyyatın mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, akad. Ş.Mehdiyev 144,
“Qızıl Şərq” hərbi şəhərçiyi

